

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ГЎЗАЛ ЮНУСОВА

ОИЛАДА ОНА ВА БОЛА МУНОСАБАТЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

«ФАРҒОНА» НАШРИЁТИ
НАЗОРАТ НУСХА

«Фарғона» нашриёти,
2013 йил

УУК 159.9

КБК 88.8
Ю57

Болалар психологияси

Юнусова Гўзал.

Ю57 Оилада она ва бола муносабатлари психологияси:
монография// Г. Юнусова, «Фаргона» нашриёти, 2013. -116 б.

Мисъул муҳаррир:

В.М. Каримова,
психология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

К.Раҳимова,
психология фанлари номзоди. доцент

М.Атаджанов,
психология фанлари номзоди. доцент

Ушбу монографияда оилавий муносабатларнинг бола психологияси ривожланишидаги аҳамияти, оила психологиясида конструктив ва де-структив муносабатларни ўрсаниш анъаналари, тўлиқ ва нотўлиқ оилаларда она ва бола муносабатларининг ўзига хослиги, тўлиқ ва нотўлиқ оилада тарбияланаётган ўсмирлар ҳалида илк ўсиришларининг ҳаётий қадриятлар ва истиқбол тўғрисидаги тасавурлари ёритилган.

Монография узлуксиз таълим тизимида фаолият кўрсатувчи ўқитувчи-мураббийлар ҳамда психология йўналиши талабаларига мўлжалланган. Шунингдек, ундан "Оила" марказлари ёрдамида жойларда таълим этилаётган "Ижтимоий мослашув марказлари", "Хотин-қизлар марказлари", "Ёш оила марказлари", "Кризис марказлари" ва турли йўналишлардаги ўқув марказлари орқали хотин-қизлар, ёшлар ва ёш оилаларга ижтимоий, таълимий ҳамда психологик ёндашувда амалий жиҳатдан фойдаланиш мумкин.

ISBN: 978-9943-349-65-0

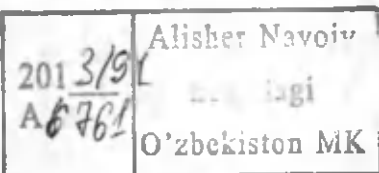
УУК 159.9

КБК 88.8

Ю 41437
2

© Г. Юнусова – 2013

© «Фаргона» – 2013

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик жамияти қуриш жараёнларида оилани мустаҳкамлаш, унда соғлом маънавий муҳитни барқарорлаштиришга қаратилган сиёсати ижтимоий соҳани ислоҳ қилишда катта тарихий аҳамиятга молик саъй-ҳаракатлардандир. Зеро, давлатимиз раҳбари Ислам Каримов ёзганларидек, «Оила соғлом экан – жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан – мамлакат барқарордир»¹. Оила муҳитининг соғломлиги уни ташкил этувчи аъзолар – эр-хотин, ота-она – бола, қайнона-келин, қайнота-куёв каби мураккаб ўзаро муносабатларнинг қай даражада мувофиқлашганлигига боғлиқ бўлганлиги бонс, ушбу муносабатларнинг табиати ва уларни бошқариш йўллари ижтимоий психология томонидан ўрганилиши лозим.

Психологиянинг Ўзбекистонда тобора ривожланиб бораётган тармоғи бўлмиш ижтимоий психология оилани мустаҳкамлаш, ёш авлодни жисмоний ва руҳий соғлом қилиб тарбиялаш муаммоларига эътибор берар экан, бу орқали ушбу ижтимоий институтни жамиятнинг раванг топишида тутган ўрни ва иштирокини янада ошириш, оилаларнинг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий-ахлоқий манфаатлари ва фаровонлигини яхшилашни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш ва изчил таъминлаш борасида аниқ мақсадларга йўналтирилган илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, оила деб аталмиш ижтимоий институт ва унда ҳаёт кечираётган инсонлар ўртасидаги мулоқот ҳар доим ҳам самимий, ижобий бўлавермайди. Оила ўз ҳаёт циклида ҳамиша тўлиқ, текис давом этмайди. Оила аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қандай кечишига қараб, оилани мустаҳкам ёки зиддиятли, тўлиқ ёки нотўлиқ категорияларга бўлиш мумкин.

¹ И. А. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. 58 б.

Менталитетимизда нотўлиқ оила моделига нисбатан турфа хил фикрлар борки, уларнинг аксарияти бундай оила моделининг фарзандлар тарбиясига кўпроқ салбий таъсир кўрсатиши, иккинчи томондан, бундай оиладаги онанинг ижтимоий психологик мақомида кўп-лаб шахслараро зиддиятлар мавжудлиги эътироф этилади. Лекин глобаллашув ва ҳар бир шахснинг ҳаётий мавқеларида ўзгаришлар рўй бераётган, таълим олиш, малакали касб эгаси бўлишга интилиш эркак ва аёлларда деярли бир хил аҳамият касб этувчи кадриятга айланаётган бир шароитда нотўлиқ ёки боқувчисини йўқотган оила атамаси муайян маънода нисбий маъно ва моҳият касб этади. Турли сабабларга кўра нотўлиқ мақомини олган оиланинг ижтимоий ва иктисодий муаммоларини ўрганиш орқали уни муҳофаза қилишнинг оқилона йўлларини излаб топиш ва амалиётга жорий этиш муҳим ва долзарб масаладир. Зеро, Ўзбекистонда ҳар бир оила давлат ва жамият муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эгадир.

Агар яқин-яқингача ҳам нотўлиқ оила ва ундаги муҳит тўғрисида Ўзбекистонда бир томонлама чекланган фикр устувор бўлган бўлса, хотин-қизларнинг жамият ва давлат қурилишида, ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётда тутган мавқелари ортган сари бу тасавурларда муайян ўзгаришлар содир бўлганлиги ҳам айни ҳақиқатдир. Тўлиқ оилада тарбияланаётган болаларнинг психологияси, феъл-атвори нотўлиқ оилада тарбияланаётган болаларникидан маълум даражада фарқ қилади. Айни шу фарқларнинг мавжудлигини аниқлаш, психологик хизмат шахобчаларини ташкил этиш, оила аъзоларининг психологик саводхонлигини ошириш, нотўлиқ оила фарзандларини ҳам тўлақонли тарбиялашнинг усулларини махсус илмий тадқиқотлар доирасида ўрганиш ўта долзарбдир.

Шундай қилиб, юқоридаги фикр ва мулоҳазалар бизга тўлиқ ва нотўлиқ оилада тарбияланаётган болаларнинг ҳаётий кадриятлар ва истикбол тўғрисидаги тасавурларининг фарқи ҳамда ўхшашлигини, турли таснифдаги оила аъзолари ўзаро муносабатларининг ижтимоий-психологик моҳиятини аниқ эмпирик материал асосида ўрганиш ва шу орқали турли оила вакилларига жойларда малакали психологик хизмат ташкил этишнинг долзарблигини исботлаш вазифасини белгилашга имкон берди.

I БОБ. ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАР МУАММОСИНИНГ ЎРГАНИТИШИ

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ БОЛА ПСИХОЛОГИЯСИ РИВОЖЛАНИШИДАГИ АҲАМИЯТИ ҲАҚИДА

Қадимги шарқ мамлакатларида яшаган, ижод қилган ва авлодларга ўзларининг нодир маънавий меросларини қолдирган алломалар қайси йўналишда илмий изланиш билан шуғулланган бўлмасинлар, улардан қолган маънавий меросда, энг аввало, оила, оила тарбияси ва шахсни соғлом муносабатлар муҳитида тарбиялашнинг аҳамиятига бағишланган қарашлар ўз ифодасини топган.

Миллий қадриятларимиз, жумладан, оилавий муносабатларга оид фикрлар буюк алломалар ва тарихий-маънавий меросимиз бўлмиш – Авесто мафқурасида, Ўрхун-Энасой ёптиқларида, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Абу Наср Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган елгорликлар», Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари», Алишер Навоийнинг тасаввуфий қарашларида, Бобурийлар даври ва Акбаршоҳларнинг ижтимоий-педагогик тажрибаси баён этилган китобларда, жалидчиларнинг мафқуравий тарбияга оид асарларида аке этирилган. Буюк мутафаккирларимиз бўлмиш Аҳмад ал-Фарғоний, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абу Наср Форобий, Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Аббос ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Имом Ҳаззолийлар соғлом оилавий муносабатлар муҳитида тарбияланадиган фарзанд ҳислатларига, бунда миллий қадриятларнинг ўрнига алоҳида эътибор қаратганлар. Фикримизча, ўша даврларда ҳам турли хил юришлар, урушлар ва қатағончилик қонунларига кўра ҳамма оила ҳам тўлиқ бўлмаган, онаси ёки отаси казо қилган ёки вазият тақозоси билан нотўлиқ бўлиб қолган оила муаммоси жамиятнинг энг илғор вакиллари кизиқтирганки, шу боис, улар кўпроқ ўз асарларида яхши, маънавий жиҳатдан мустаҳкам оила ва ундаги муносабатларга эътибор қаратганлар.

Бошқача қилиб айтганда, Шарқ мутафаккирлари шахс камолети, унинг маънавий покланиши, эътиқод ва дунёқарашлар теран-

лигига бевосита алоқадор бўлган фикрларини кўпроқ ота-она таъсири ва оила муҳитида устувор бўлган кадриятлар тимсолида тасаввур этганлар.

Шарк алломалари орасида шахс ва жамият ривожини хусусида ўлмас ғоялар соҳиби бўлган Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Алишер Навоий қарашлари муҳим ўрин тутди. «Ал-муаллим ас-Соний»– «Иккинчи муаллим», Шарк Аристотели деб ном олган Абу Наср Форобий (873-990 й.й.) ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» [47; 57], «Фуқаролик сийёсати», «Бахт-саодатга эришув ҳақида» каби асарларида олижаноб жамият, адолатли тузум, фозил, ахлоқан пок инсонлар ҳақида фикр-мулоҳазаларини баён қилиб, ўз даври учун изчил таълимот яратди. У ҳар томонлама етук, барча аҳолини бахт-саодатга, илм-маърифатга олиб борувчи идеал жамоа ва унга муносиб инсонлар ҳақидаги ғояларни илгари сурди. Унинг таълимотидаги фозил инсонлар бир-бирига ҳурматда бўлади. Ота-она ва фарзанд, устозу шогирд ўртасида шарқона назокат, меҳр ва эҳтиром бўлади. Бу фикр соғлом инсоний муносабатларнинг баркамол ва фозил шахс тарбиясидаги муҳим аҳамиятини яна бир маротаба тасдиқлайди.

Шаркнинг буюк алломаларидан бўлган Абу Наср Форобий томонидан ривожлантирилган ворисийлик омили тўғрисидаги қарашлар оила ва унинг муҳити таъсирида шаклланадиган айрим шахс фазилатларини таҳлил қилишга асос бўлиши мумкин. Аллома қарашларининг амалий аҳамияти шундаки, унга кўра, инсон берилган қисқа умри мобайнида ҳаётнинг барча сир-асрорларини эгаллай олмайди. Шу боисдан, у ўздан олдинги аجدодлар томонидан қолдирилган кадриятлар, урф-одатлар ва анъаналарга содиқ бўлиши, оилани кадрлаши керак. Бунинг учун эса одам илм-маърифат борасида етук донишмандларга эргашиши, бообруў шахслардан ўрнак олиши лозим. Оилада – ота ва она, маҳаллада – оқсоқол, жамият микёсида – оқил ва доно ҳукмдорлардир. Демак, бу фикрлар ҳам шахснинг ахлоқий ва маънавий тақомилида оилада асраб-авайлаб келинаётган расм-русумлар, одатларининг роли сезиларли эканлигини яна бир маротаба тасдиқлайди.

Ўрта асрлар ахлоқишунослиги ва оилашунослигида Рай шахрилиқ мутафаккир Абу Бакр ар-Розий (865-925) таълимоти ўзига хос

Ўрин эгаллайди. Унинг ахлоқий қарашлари «Лаззат», «Фалсафий ҳаёт тарзи», «Рухий таботат», «Бахт ва фаровонлик белгилари» каби қатор асарларида акс этган (10).

Ар-Розий ўз асарларида инсондаги хушхулқликни тарбиялаш ва бадхулқликни йўқотиш йўллари ҳамда усуллари ҳақида езади. одамларни ақл билан иш кўришга, ҳиссиётларини жиловлай олинга, меъёрида лаззатланишга, лаҳзалик лаззатга умрини бахшида қилмасликка чақиради. Лаззатнинг бир шартини у фаровонликда, иккинчи шартини эса ҳамма нарсага ақл билан ёндашувда кўради. Ўзигача бўлган алломалар, олимлардан фарқли ўларок, Ар-Розий инсоннинг ахлоқан пок бўлишида ижтимоий омиллар ролига кўп эътибор беради ҳамда одамни ижтимоий фаолликка, жамиятга фойда келтириб яшашга чорлайди. Унинг фикрича, инсон ижтимоий мавжудот. У фақат инсоний жамиятдагина ахлоқий юксакликка, бахт ва фаровонликка эришади. Жамиятдан ташқарида, яқкаликда, танҳоликда инсоннинг яшаши мумкин эмас. Борди-ю, яшаган тақдирда ҳам ... «ёввойи, ҳайвоний, тўпос бўлади, зеро, у бизнинг мавжудлигимизни қулайлаштирадиган, орасталаштирадиган инсоний ҳамкорлик ва қўллаб-қувватланиш имконидан маҳрум», – деб езади мутафаккир [10,34]. Кўринадики, бутунги маънавий-маърифий тарбия шароитида ҳам Ар-Розийнинг ижтимоий таълимоти кўплаб яхши хулосалар чиқаришга имкон беради. Масалан, оила ижтимоий муҳитнинг муҳим бўлаги сифатида ёшлар тарбиясида, уларнинг истикболда қандай инсонлар бўлиб етишишида катта роль ўйнайди. Бунда ота ва онанинг ўрни бекиёсдир. Оила тўлик бўладими ёки тақдир такозоси билан нотўлиқ бўлиб қоладими, барибир, унинг фарзандлар келажигини белгилашдаги ўрни сезиларлидир. Чунки илк тарбия асослари, кадриятларга муносабат айнан шу масқанда қарор тонади. Ар-Розий таълимотидан ана шундай хулоса чиқариш мумкин.

Ўша даврнинг буюк мутафаккирлари Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Синонинг бу борадаги қарашлари ҳам диққатга сазовордир. Улар солиҳ амаллар, меҳнат, тажриба ва кузатишларнинг шахс тарбиясидаги ўрни ва ролига аҳамият бериб, боладаги тўғри ва соғлом дунёқараш фақат соғлом оила муҳитида, адолатли тузумдагина мавжуд бўлишига каттиқ ишонганлар.

Ибн Синонинг шахс тарбиясидаги маънавий ҳамда ахлоқий омиллар тўғрисидаги қарашлари унинг «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола», «Нафси покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойлардаги тадбирлар» сингари асарларида баён этилган. У ўз асарларида қатор ахлоқий фазилатларга таъриф берган. Чунончи, иффат, ҳикмат, шижоат, адолат, саҳийлик, қаноат, қатъият, садоқат, ҳаё, камгарлик ва бошқа фазилатларнинг таърифи ва уларни тарбиялаш воситалари тўғрисидаги қарашлари ўта долзарбдир. Бундан ташқари, аллома шахс маънавияти ва ахлоқига зид бўлган салбий сифатлар – ўғриллик, алдамчилик, фиску фасод, нафрат, ранк, адоват, бўҳтон, продасизлик, такаббурлик, нодонлик қабиларни ҳам таърифлаб, уларнинг бошқа сифатлар билан боғлиқлиги ва бири-иккинчисига ўтиб туриши шартларини ҳам баён этади. Айни пайтда, ибн Сино устозлар анъаналарини давом эттириб, «Ҳар бир ахлоқий фазилат икки нуксон оралиғида бўлади, яъни ўрталик хусусиятига эга», дейди [9; 10].

Бу фикрлардан ҳозирги замон мутахассенлари ҳам тўғри хулосалар чиқариб, оилавий психология ва тарбия масалалари борасида тавсиялар ишлаб чиқишлари мумкин. Аллома ўзининг оилавий муносабатларга оид қарашларида отанинг оилавий тарбиядаги ролини алоҳида таъкидлаган ва бу фикрлар мазкур тадқиқотда илгари сурилган тахминларнинг неботида ўзига хос тарзда далилнинг топиши муқаррар. Лекин унинг асарларида оила фақат она шахси тарбиячи бўлиб қолган шароитда боланинг қандай тарбия олиши масаласига тегишли фикрларни топмадик.

Тасаввуф илми борасида ибратли фикрлар соҳиби бўлган яна бир Шарқ алломаси Имом Ғаззолийдир (23). Унинг «Иҳён улум ад-дин», «Мукошафат-ул қулуб», «Эй, фарзанд» деб номланган китобларида эътиқод ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги ва тақдир, ишонч ва ният масалалари борасида асосли ва таъсирли фикрлар илгари сурилган. Унинг назариясидаги энг кучли жиҳатлардан бири - барча фазилатларнинг асосида муҳаббат ётишини ёқлашдир. Ғаззолий муҳаббатни ҳам билишнинг маҳсули, деб агайди. Зеро, инсон ниманики билса, ўшанигина севиши мумкин. Унинг фикрича, муҳаббатнинг беш тури мавжуд:

1) инсоннинг ўзига, ўз камолоти ва соғ-омонлигига муҳаббати;
2) инсоннинг ўз ҳаётини давом эттиришини таъминловчи, уни асровчи, ундан турли муҳликотларни (халок этувчиларни) нари тутувчи валинеъматларига муҳаббати;

3) инсоннинг, гарчанд шахсан ўзига яхшилик қилган зотларга яхшилик қилмаган бўлса-да, бошқа инсонларга хизмат кўрсатган, яхшилик қилган зотларга муҳаббати;

4) инсоннинг ташқи ва ички кифосидаги барча гўзалликларга муҳаббати;

5) инсоннинг ўзи билан ботиний (ички), яширин ухшашлиги бор бўлган зотларга муҳаббати. Зеро, «ўзини англаб етган кишигина ўз ярагганини англаб етади, у ўз-ўзинча мавжуд эмас, унинг борлиги, мавжудлигининг давоми, камолотга эришуви Оллоҳдан, ва Оллоҳ воситасидадир», дейди Имом Ғаззолий (23: 128).

Тақдир масаласида ҳам билим, инсоннинг билиш қobiliяти биринчи ўринда туради: «Ихтиёр билимга бўйсунди». Зеро, инсоннинг ўзига нима ёкиш ёки ёқмаслиги билим (билиш) орқали англаб етилади. Умуман, ихтиёр эркинлиги ихтиёрнинг ўзига хос тури, нимагаки инсон ишончсизлик туйса, ўшанга инсбатан бўлган аклий муносабат юзага чиқади. Ғаззолий тақдирнинг мукаррарлигини таъкидлаган ҳолда, инсонга маълум маънода ихтиёр эркинлиги берилганини кайд этади.

Имом Ғаззолий ният масаласида ҳам ўзига хос фикрлар билдиради. У ниятни икки нарса-билим ва ҳаракат камровидаги сифат деб таърифлайди. Билим ниятдан олдин туради, у ниятнинг илдизи ва шарт ҳисобланади. Ҳаракат эса ниятдан кейин туради. Аллоҳнинг фикрларидан ҳулоса чиқариб, шунга таъкидлаш мумкинки, фарзандлар тарбиясида ният-мақсад кўйишига ўргатиш, уни ўз ҳаракат кучига ишонч руҳида тарбиялашнинг аҳамияти каттадир. Яхши ният ва амаллар шахсда Оллоҳга, унинг ҳар бандасига иноят қилган амалларга муҳаббатда акс этади. Демак, шахс тарбиясида билимга ихлос ва яхши ишларни ният қилиб, билим билан ҳаракатни уйғуштириши маънавий баркамолликнинг асосларидан ҳисобланади ва бу нарсани ҳар бир ота-она фарзанд тарбиясида инobatга олмақликлари зарурдир. Шу маънода тасаввуф илми намояндаларининг, жумладан, Ғаззолийнинг қарашлари катта аҳамиятга эгадир. Ғаззолий

кўп асарларида ота-она ва фарзандларнинг ўзаро муносабатлари масаласига алоҳида аҳамият қаратган. Ўзининг «Мукошафат-ул қулуб», «Эй, фарзанд» асарларида илгари сурган ғояларидан бири – бу онанинг кадр-киммати масаласидир. «Мукошафат-ул қулуб» китобида у шундай ёзади: «Фарзандда онанинг ҳаққи отага нисбатан икки баробар кўпроқ. Онанинг дуоסי кўпроқ қабул бўлади» (23; 145). Ибн Муборакнинг фикрларини келтирар экан, у Пайғамбаримиз (С.А.В.)нинг қуйидаги ҳадисий ибратига мурожаат қилади: «Марҳамат қилмаган – марҳамат кўрмайди», яъни, ота ҳам, она ҳам фарзандига меҳр кўрсатиши лозим, кейин фарзанд ҳам ўз ота-онасига меҳр кўрсатади. Келтирилган фикрларнинг мазкур ишга алоқадорлиги шундаки, оила тўлиқ бўладими ёки нотўлиқми, фарзанд тарбиясига мутассадди бўлиб қолган шахс (мисолимизда – она шахси), аввало, боласига меҳр кўрсатмоғи лозимки, токи, бу фарзандда истиқболдаги оила ва оилавий муносабатлар тўғрисида тўғри ижобий фикр ва тасаввурлар шакллансин ва, ўз навбатида, турмуш ўртоғисиз ёлғиз ўзи тарбия берган инсонга нисбатан унда меҳр-шафқат бўлсин.

Шахс маънавияти ва мафкуравий қарашларининг шаклланиши омишлари хусусида буюк бобомиз Мир Алишер Навоийнинг фанимизга қўшган ҳиссалари каттадир (38). Навоий ўз асарларининг марказига комилликка интилувчи шахс ва унинг фазилатлари масаласини қўяди. Зеро, унинг фикрича, ҳар бир инсон Худо унга неъмат сифатида берган фазилатларининг эгаси бўлмоғи, комилликка интилмоғи зарур, ана ўшандагина у ўз инсонлик бурчини бажарган, инсон деган номни оқлаган саналади.

Маълумки, «Маҳбуб-ул-қулуб» асарида Навоий бутун ҳаёти давомида кўрган, билган воқеалар, оддий халқнинг турмуш тарзи, феъл-атвори, оилавий урф-одатлари, яхши ва ёмон хислатлари бўйича тўплаган кузатишлар баён этилган. Асарга «Маҳбуб-ул-қулуб» ёки «Қалбларнинг севгили» деб ном қўйилиши бежиз эмас. Чунки бу асарда аллома инсонларни оилавий турмушдаги турли ҳодисалар ва вазиятлардаги чиқишга имкон берувчи яхши фазилатлар, уларни тарбиялаш масалаларига диққатни қаратган. Уларни том маънода оилавий кадриятлар, деб эътироф этиш мумкин. Энг муҳими, аллома тасаввурида уйланишнинг кадрият эканлиги, аёл

кишининг оиладаги муносиб ўрни, оқиллик, тартиб-интизомнинг бўлиши, эрнинг ҳурмат-иззаг қилиниши каби муҳим кадриятлар. табиий, бола онгида оилага нисбатан ижобий муносабатни шакллантирувчи омил сифатида талқин этилади. «Яхши хотин - оиланинг давлати ва бахти. Уйнинг озодалиги ундан, уй эгасининг хотиржам ва осойишталиги унда, ҳуснли бўлса-кўнгилик эзиғи, хушмуомала бўлса-жон озиғидир. Оқила бўлса, рўзғорда тартиб-интизом бўлади, асбоб-анжомлар саранжом туради» (38: 41).

Буюк шoirимизнинг оилавий кадриятлар, бахт, севги ва эр-хотин муносабатлари, уларга зарур бўлган фазилатлар борасидаги фикрлари жуда катта психологик аҳамиятга эга бўлиб, уларни онгли равишда ёшлар томонидан идрок этилиши, сўзсиз, оилага оид ноёб кадриятиларимизга нисбатан уларда тўғри тасаввурларнинг шаклланиши ва шу орқали оилага нисбатан ижобий установаклар асосида оилавий ҳаётга тайёр бўлишлари учун маънавий озуқа бўлади. Қандай оила туридан чиққан бўлишига қарамай, истиқбол тўғрисидаги тасаввурлари ҳамда ҳаётий кадриятлар тизимида оила ва никоҳ каби кадриятлар муҳим ўрни тутад.

Хулоса қилиш мумкинки, буюк алломанинг бу ва бошқа асарлари бугунги ёшларни соғлом рухият ва дунёқараш руҳида тарбиялашнинг назарий-методологик асосларидан биридир. Унинг асарларида шахс – ўта замонавий ва унинг амаллари ва фикрлари доимо келажакка, яхши кунларга қаратилган. Бунда шахс, оила ва жамият таъсирларининг уйғунлиги масаласининг қўйилганлиги психология илми учун, оила психологияси учун катта аҳамиятга эгадир. Алломанинг фикрларидан мазкур тадқиқот мақсадига эришиш учун методологик манба сифатида фойдаландик. Яъни, тўлиқ ва нотўлиқ оилада фарзанднинг қимликка интилиши аввало ота ёки онанинг (кўп ҳолатда иккаласининг) тарбияловчилик вазифасини қандай адо этишига боғлиқдир.

Мусулмон Шарқда шахс маънавияти ва ахлоқи борасида яратилган икки буюк панднома борки, улардан бири Юсуф Хос Ҳожибнинг туркий тилда ёзилган «Қутадғу билиг» («Яхшиликка элтүвчи билим») (50), иккинчиси Қайковуснинг форсийда ёзилган «Қобуснома» асарларидир.

«Кутадгу билиг» 13000 мисрани ўз ичига олган ахлоқий нормаларга бағишланган монументал асар бўлиб, уни туркий халқларнинг ахлоқий қомуси деб аташ мумкин. Китобда эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, олижаноблик ва губандлик, ҳалоллик ва ҳаром сингари тушунчаларга шарҳлар берилган. Хусусан, эзгу одамнинг таърифи қуйидагича баён этилган: «Эзгунинг барча қилмиши ва йўриқлари халққа фойда ва манфаат берадиган бўлади. Барчага бирдек яхшилик қилади, лекин эвазига улардан мукофот миннатини қилмайди. Эзгу ўз манфаатини кўзламайди, бошқалар манфаатини кўзлайди, бошқаларга келтирган фойдасидан ўзига манфаат тиламайди» [50; 58].

«Кутадгу билиг»да оила ва жамоатчилик жойларида муомала одоби ва этикет муаммоларига ҳам катта эътибор берилган. Ундаги асосий тамойил тил билан дил бирлиги эканлиги ўртага ташланган ва буларнинг барчасида билмнинг аҳамияти таъкидланган: у ақл-заковатин инсон кадр-қимматиини юксалтирувчи неъмат деб билади. Юсуф Хос Ҳожибнинг фундаментал фикрлари фарзандларимизда шаклланадиган ҳаётий қадриятлар тўғрисидаги тасавурларига баҳо бериш мақсадида ўрганшди ва муайян хулосалар чиқаришди.

Кайковуснинг «Қобуснома» асарида ҳам айнан шу жиҳатларга эътибор қаратилган, зеро, у ҳам инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча қирралари камраб олишган қанчалик асардир. Унда ота-она муносабатлари, фарзанд тарбиясининг тамойиллари, меҳмонга бориш ва меҳмон қутуш, савдогарлик одобидан тортиб, чавгон ўйини – спортчи одобига қаламга олинади. Кайковус бола тарбиясининг муҳимлигини таъкидлаб, шахс шаклланишида туғма омиллар ҳамда ҳаётий тарбиянинг асосий воситалар эканлигига диққатни қаратади, оиланинг, ота (*биринчи навбатда*) ва онанинг ролинини алоҳида-алоҳида кўрсатади.

Бошқача қилиб айтганда, оилавий қадриятлар ва маънавий-маданий меросимизнинг оила ривожланишидаги ижобий томонлари алломалар асарларида қуйидагича таърифланган:

– миллий қадриятларнинг оилада барқарор психологик муҳитни вужудга келтириш ва уни ривожлантиришга бўлган таъсири, ундан бола тарбиясида фойдаланиш;

– миллий маданий мерос таъсирида оиланинг ижобий ривожланиши;

– миллий маданий мерос ва маънавий кадриятларнинг бола тарбиясига ижобий таъсири:

– миллий маданий мерос ва маънавий кадриятларнинг бола тарбияси билан боғлиқ ижтимоий-психологик муҳитга дахлдорлиги масаласи.

Жумладан, яқин ўтмишимизда фаолият кўрсатган маърифат-парварлар асарларида ҳам болани айнан оилада эъзозланиб, сақланиб қоладиган кадриятлар руҳида тарбиялани алоҳида ўрн эгаллаган. Улуғ педагог А. Авлонийнинг (11) фикрича, болаларда ахлоқий хислатларнинг таркиб топишида ижтимоий муҳит, оилавий шароит ғоят катта аҳамиятга эга. А. Авлоний боланинг шахс сифатида шаклланишига тўхталиб ўтади. Унинг тарбиясида оиланинг ролини алоҳида таъкидлаб, «Куш уясида кўрганини қиладур». – дейди. «Инсон жавҳари қобилдир. Агар яхши тарбия топиб, бўзук хулқлардан сақланиб, гўзал хулқларга одатланиб қатта бўлса, ҳар ким қошида макбул, бахтиёр бир инсон бўлиб чиқар. «Тарбияни ким қилур?», «Қайда қилинур?» деган саволга биринчи уй тарбияси. Бу она вазифасидир. Иккинчи мактаб ва мадраса тарбияси. «Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидир», – дейди (11;160). Хулосага кўра, тарбия, энг аввало, оиладан бошланади ва бунда онанинг роли алоҳида таъкидланади.

Абдурауф Фитрат «Оила» асарида оила асосини тўғри қуриш, оилада ёш авлодга жисмоний, ақлий ва ахлоқий тарбия бериш орқали турғунликдан қутулиш, жамиятнинг ислоҳ қилиш мумкинлигини баён қилган. «Миллат тақдири мана шу миллат вакиллари яшаган оиланинг ҳолатига боғлиқдир. Қерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади», – деб ёзади Абдурауф Фитрат [46: 112].

Фитрат оилавий ҳаёт ўз қонун ва қоидаларига эга эканлигини, бу қонунларга риоя қилиш орқалигина одамларни жаҳолатдан қутқариш мумкинлигини баён этади. Фитратнинг бу асари ўзбек оиласининг ўзига хослиги, камчилиги ва ютуқлари, мамлакатнинг ислоҳ қилишининг оиладан бошланиши, оиланинг асосий вазифаси, оилада ота-она ва фарзанд тарбияси, ўша даврда оилада аёлларнинг макен, унинг ўзгартириш масалалари илмий таҳлилига бағишланган.

Умуман, шарқ халқларида, хусусан, буюк Туронда боланинг маънавий жихатдан оилавий ҳамда мустақил ҳаётга тайёр бўлишида оилавий расм-русумларнинг ўрнига катта аҳамият берилган. Шундай масалага бағишланган китоблардан бири турк ёзувчиси ва олими Фахрул Банот Сиғбатуллох кизининг «Оила сабоқлари» китобидир (45). Асримизнинг бошида яшаб, ижод қилган бу олиманинг рисоласида ҳам болани оилавий муҳит шаронтида тарбиялашнинг туркона расм-русумлари асосида унга тўғри сабоқлар беришга эътибор қаратилган ва бу жараёнда онанинг, қайнопанинг алоҳида ўрни таъкидланган. Лекин аслида бу жараёнда ота-онанинг ўрнак, намуна бўлиши муҳим аҳамиятга эгадир. «Болаларга курук насихатгина таъсир қилмас. Яхши деган нарсани ишлаб кўрсатмаклик ва ул ишнинг яхшилигига болаларни ишонтирмаклик лозимдир. Бўлмаса, шул ёмондир, уни ишлама деган одамлар ўзлари шул ёмон ишни ишласалар, ул тарбиядан ҳеч бир фойда кўринмас, иўк ерга сули сочган бўладир. Шундай бўлгач, болалар гўзал тарбияни, инсоният фазилатларини елғиз тилдан эшитув илагина эмас, ишлаганни кўриб, касб қилувлари лозимдир» [45; 96]. Бу фикрлар фарзандларимизни тўғри тарбиялаш учун дастуриламал бўлиши мумкин.

Шарқ мутафаккирларининг шахснинг оилада ва оилавий кадр-иятлар асосида шаклланиши борасидаги фикрларидан чиқариш мумкин бўлган умумий хулосалар шундан иборатки, биринчидан, уларда шахс ва жамият тараққиёти уйғунлиги ғояси биринчи ўринда кўрилади. Бу хулоса ушбу тадқиқотнинг методологиясини белгилашга кўмак беради.

Иккинчидан, алломаларимиз қарашларида шахс соғлом дунё-қарашининг муҳим омил сифатида унинг маънавияти ва жамиятдаги маданияти муҳимлиги фикри ифодаланади ва бунда ҳам оила бирламчи ижтимоий муҳит сифатида талқин этилади. ота-оналарнинг бепазир роли эътироф этилади.

Учинчидан, шахснинг камоли, ундаги соғлом қарашлар ва тасаввурларда отанинг алоҳида нуфузи кўзга ташланади, лекин онанинг ўрни ва макоми ҳам камситилмайди, аксинча, кўп асарларда унинг таъсир кучига алоҳида урғу берилади.

Тўртинчидан, барча қарашларда оилада такомил топадиган шахс маънавияти ва дунёқарашининг тамал тошлари сифатида ун-

даги иймон ва инсоф, ақл-заковат ва фаросат, эътиқод ва диёнат масалалари илгари сурилган. Булар гаъсирида шаклланган инсоний фазилятлар эса шахс комиллигини ифодаловчи омиллардир. Демак, шахс ва унинг комилликка интилиши, бунга элтувчи онлавий шарт-шароитлар ва жамиятдаги реал имкониятларнинг ёригилиши борасидаги алломалар фикрларига таяниб, тадқиқотнинг мафкуравий тамойилларини белгиладик.

Шундай қилиб, қисқа таҳлил учун танлаб олинган алломалар қарашларида ижтимоий психология учун муҳим методологик тамойиллар борки, улардан энг муҳими – ҳар бир шахснинг жамият ва унинг нормалари ижобий ҳуқ шаклларига айланиши учун энг аввало муҳим ижтимоийлашув институти бўлмиш оила ва ундаги қадриятларни тўғри идрок этиш ёнишини тушуниш мумкин.

ОИЛА ПСИХОЛОГИЯСИДА КОНСТРУКТИВ ВА ДЕСТРУКТИВ МУНОСАБАТЛАРИНИ ЎРГАНИШ АНЪАНАЛАРИ

Маънавий ҳаётда оилаларни «бахтли оила» ва «муаммоли оила» каби турларга бўлини урф бўлган. Рус адиби Лев Толстой «Анна Каренина» асарининг сўз бошиси учун ёзган «Барча бахтли оилалар бир хил бахтли, барча бахтсиз оилалар ўзича бахтсиздир», деган фикри ҳаминча психолог олимларни уларни ўрганиш, керакли илмий хулосалар чиқариш ва тавсиялар ишлаб чиқиш орқали жамиятда бахтсёр оилалар сонини кўпайтиришга ундайди.

Тўлиқ ва нотўлиқ оилада тарбияланаётган ўсмир ва илк ўспирин ёшли болаларнинг истиқболдаги ҳаёт ва оилавий қадриятлар тўғрисидаги ижтимоий тасаввурларини ўрганиш учун оила психологиясида тадқиқотлар мавзусига айланган оила турлари ва уларнинг хусусиятларига бағишланган ишларни назарий жиҳатдан таҳлил этамиз.

Аслида «бахтли», «нормал оила» тушунчасининг ўзида муайян шартлилик ва сунъийлик бор. Чунки ҳар қандай оила – бу оилавий муносабатлар мажмуи бўлгани боис, унда турли хил муаммолар, шахслараро зиддиятлар, мураккаблик борлиги психологлар томонидан аллақачон исботланган. Шундай бўлса-да, олимлар нормал ўзаро муносабатлар барқарор бўлган оила мавжудлигидан келиб чиқиб, бундай оиллага таъриф берадилар: масалан, россиялик олим В.Н.Дружинин [19] нормал оилани «оила фаровонлиги, аъзоларнинг ижтимоий муҳофазаси ва ривожланиши, фарзандларнинг эса ижтимоийлашуви жараёнида психологик ҳамда жисмоний туқилгини талаб доирасида таъминлайдиган» деб таърифлаган. Анъанавий қарашларга кўра эса, масалан, Маргарет Минд нормал оила деб, оила доирасидаги барча ишларга тўлалитича ота жавобгар бўлган оилани тушунган. Шу тамойилларга жавоб бермайдиган оилани олимлар аномал ёки муаммоли оила, деб таърифлашга уринадилар [37: 321].

Шундай қилиб, ижтимоий психологияда оилавий ўзаро муносабатларнинг яхши (*ижобий, нормал*) ёки ёмон (*салбий, аномал*)

лигига қараб оилани «нормал – аномал» турларга бўлиб ўрганиш анъанаси ҳам бор.

1.2.1-расм Оила турлари

Аслида жамият пайдо бўлиб, унда оила деб аталмиш ижтимоий институт шакллангандан буён инсоният қандай оилани идеал деб аташ мумкин, деган саволни ўртага ташлаб, уни асосан жамиятда қабул қилинган ахлоқий қадриятларга қанчалик мос келиши, жавоб бериш нуктаи назаридан баҳолаб келганлар. Лекин шуниси ҳам борки, бир маданий-маънавий муҳитда идеал ҳисобланган оилавий муносабатлар бошқа бир маданий муҳитда ундай сифатга эга бўлмаслиги ҳам мумкин.

Масалан, бунга асос шундай бир далилки, ота-онасининг ро-зилигисиз турмуш қуриш қадрият сифатида бизнинг Шарқ маданий муҳитида қабул қилинмайди. лекин айрим Ғарб мамлакатларида бунга жуда нормал ҳолат деб қараб бор. Демак, идеал ва нормал оила формуласига тушадиган қадриятларнинг миллий-маданий ўзига хосликка, этнопсихологик қонун-қоидаларга эгаллигини унут-маслигимиз керак.

Аномал оила ўрганилганда, гаддикотчилар, аввало, реал оила-га мурожаат қилади ва бунда идеалликка яқинлик таъойили назар-да тутилмайди. Фақат шу муаммонин

мохиятидаш қилиб чиқиб.	Alisher Navoiy
2013/4	nomidagi
A6764	O'zbekiston MK

муаммонинг сабаблари, масалан, ажрим бўлган оиладаги қайси муносабатлар аъзолар ўртасида ажралишга ундади, деган саволга жавоб қидиришади. Яъни ўзаро муносабатлар ва улардаги ҳамжиҳатлик (*гармония*)нинг мавжудлиги ёки йўқлиги масаласи оиланинг қайси тоифага киришини белгилашда асосий мезондир. Шу нуқтан назардан олиб қаралганда, оилавий муносабатлар хусусиятларига асосланиб оилани аномал деб таърифлаш имкониятини тадқиқ этиш бўйича кўплаб олимларнинг олиб борган изланишларини умумлаштириб, оиладаги шахслараро муносабатлар бузилишининг куйидаги сабабларини ажратдик:

а) никоҳдан қониқмаслик (*интим муносабатни ажратдик, ҳамда шахслараро ўзаро мулоқотдан қониқмаслик*);

б) ота-онаси оиласида олган тажрибанинг яхши эмаслиги, яъни эр-хотинлардан бирининг (*балки иккаласининг ҳам*) ўз ота-онаси оиласида қондирилмаган қандайдир эҳтиёжлари, олган рухий жароҳатлари таъсирининг янги оилада намоён бўлиши;

в) никоҳга киришда келин ва куёвларнинг танловдаги хатоликлар, яъни, келин ёки куёв (*балки иккаласи ҳам*) бировнинг таъйиқи остида турмуш қурган, ёки айнан шу инсон билан турмуш қуришга тасодифий ҳолатлар ва вазиятлар туфайли мажбур бўлган;

г) ота-онаси оиласидаги муносабатлар схемасининг онгли-онгсиз тарзда қайтарилиши натижасида тақлидчанлик асоратлари муносабатларнинг соғлом бўлишига ҳалақит бериши. Бунда никоҳдаги шерик ўз турмуш ўртоғи билан бўлаётган муносабатларида шахсан ўз муносабагини эмас, балки ёшлигида кўрган-кечирганлари, отасининг онасига ёки аксинча муносабатларни қайтаришга уринаверади;

д) эрлик ёки хотинлик ролига киришда реал вазиятлардан келиб чиқиб эмас, балки ўз отаси ёки онасининг эр ва хотин сифатидаги ролларига идентификация қилиши оқибатида ролларнинг сунъийлашуви ва шеригига маъқул бўлмаслиги туфайли келиб чиқадиган низолар. Бу ҳолатни С.Краховиш «Эркак ва аёл ўртасидаги муносабатларнинг мувофиқ тарзда кечиши уларнинг ота-онаси оиласи ўртасидаги бир хиллик ва мувофиқликка боғлиқдир» [32: 336] деб ҳисоблайди:

е) эр-хотинлик муносабатларининг қандай кечишини аввалги оиласида ака-укалар ва опа-сингиллар орасида қандай мавқеда бўлганлиги орқали тушунтириш ҳам мавжуд, лекин бу ҳолатнинг қанчалик низоли эканлигини ўз муҳитимиз шароитида ўрганиш лозим.

Ўзбекистонда ушбу масалани ўрганган В. Каримова бошқа миллатлар тадқиқотларида ҳам учрайдиган ҳолатни келтиради: «Айрим ҳолларда ота-онанинг ёшлар ҳаётига аралашуви шу қадар бевосита характерга эга бўладики, бу ёшлар билан ота-оналар ўртасидаги низоларга ҳам сабаб бўлади, қайнона ва келин, қайнога ва куёв ўртасида низолар ҳам ана шундай аралашувнинг кўншлигидан келиб чиқади. Яъни ота-онанинг фарзанди балоғат ёшига етиб, мустақил ҳаётга қадам қўйгандаги аралашувлари, ғамхўрликлари ҳам ижобий, ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин»(28: 36-39). Буни ҳам аномал оилага олиб келувчи ҳолат деб баҳолаш мумкин.

Кўпинча ижтимоий психологияда оилавий муносабатлар ва уларнинг конструктив ёки деструктив табиати оиланинг ижтимоий институт сифатидаги функционал хоссаларидан келиб чиқиб ўрганилади. Оиланинг *функционал хусусиятлари* – бу оила аъзолари ўртасидаги муносабатларнинг сифатий тарафларини тавсифловчи тушунчадир. Бунда қуйидагилар назарда тутилади:

1. мулоқот услублари;
2. ҳар бир оилага хос бўлган тартиб-қоидалар;
3. ўзаро мулоқот жараёнида коммуникатив тўсиқларнинг мавжудлиги ёки йўқлиги.

В.Сатир (42: 50-72) ўзининг психотерапевтик тажрибасидан келиб чиққан ҳолда оилавий муносабатлар жараёнида кўзга ташланадиган мулоқотнинг беш хил услубини ажратадики, улардан тўрттасини самарасиз деб атайди, биттасини етарли даражада тажриба ва билимга эга бўлган етук мулоқот услубига киритади. Дастлабки тўрттаси одатда муомала жараёнида бирор муаммо ёки тўсиқни енгизишга, ўзини атайлаб яхши кўрсатишга, қимгадир ёқини ёки аксинча, қимпидир нимагадир айблашга, танқид қилишга хизмат қилувчи мулоқот услублари сифатида В.Сатир қуйидагиларни назарда тутган:

Хушоматдўзлик услуби кимларгадир атайлаб ёкиш мақсадида барча оила аъзоларининг ҳатти-ҳаракатларидан андоза олиш, ўзини ерга уриб бўлса-да, ўзгалар билан келишиб яшап, бу билан ўзини ҳамиша ўта камтар тутишга уриниши назарда тутади.

Айбловчи услуб доимо кимнидир нимагадир ўргатавериш, танқид ва назорат қилиш, фақат ўздан кучли одам олдидагина бироз ўзини жиловлаш билан боғлиқ коммуникатив ҳаракатларни ўз ичига олади. Биринчи ва иккинчи услублар гўёки бир-бирини тўлдиради.

Ҳисоб-китобли муомала услуби шундайки, унга кўра одам ҳамиша ва ҳар қандай вазиятда аниқ, беҳато ҳаракатлар қилишга интилади, чунки бундай одам адашмай, доимо «тўғри, бенуксон» бўлишга интилади. Шунинг учун бундай инсоннинг ҳаракатлари доимо сунъийдай, ҳис-туйғулари эса мазмунсиз, доимо тазйик остига олингандай бўлади.

Четлаштирилган муомала услуби ўзини нима қилиб бўлса-да ўзгалардан узоқда, муайян масофада тутиш, одамови каби бошқаларнинг назаридан ҳам, уларнинг таъсиридан ҳам ўзини тортишга интилиши билан тавсифланади (*масалан, бизда одатда янги келинчак ўзини ана шундай тутади. Таъкид бизники - Г.Ю.*).

Етуқ, адантив муомала услубида эса инсон ҳамиша ўз оила аъзолари билан тўғри, самимий, очик муносабатларга тайёр бўлади. Бундай одам ўзининг барча фазилатларини билгани ва сақлагани ҳолда бошқаларнинг ҳам шахс эканлигини, индивидуаллигини унутмаган тарзда мулоқотга киришади. У гапнириши ҳам маромида эплайди, ўзгаларни тинглашни ҳам билади, шу сабабли, унга қандайдир коммуникатив тўсиқлар хатарли эмас.

Психотерапевтик амалиётда В.Сатир К.Рожерс каби барча муомала услубларини таҳлил қилар экан, бир инсоннинг бошқа бир инсонни тинглай олишига алоҳида эътибор қаратади. Асосий мақсад шундан иборатки, ҳар бир оила аъзосини ўз тартиб-қоидаларини бузмаган ҳолда муомала маданиятига ўргатишдир. Масалан, оиланинг муайян тартиб-қоидаларига қуйидагилар кириши мумкин: «Яқинлаша қўнлари ҳамма тўплашиб, бирга тушлик қилинади», «Отамиз ухлаган пайтда унга ҳеч ким халақит бермайди», «Мақтаб харажатлари учун болаларга муайян миқдор» пул берилади» ва ҳоказо.

Очиқ тартиб-қоидалардан ташқари, ҳар бир оиланинг яширин қоидалари ҳам мавжудки, улар ҳам оилавий муносабатларнинг яхши бўлишида катта роль ўйнайди. Одатда бундай қоидалар муайян мавзуларнинг оила даврасида кутарилмаслиги ёки маълум тарзда ҳис-кечинмаларнинг намён этилмаслигида кўринади. Масалан, отасининг олдинги никоҳдан фарзандлари борлиги мавзуси, оилада ногирон борлиги, боланинг қандайдир фалокат туфайли руҳан ёки жисмонан дардманд бўлиб қолгани, кимнингдир камалиб кетганлиги, ота ва онанинг бирга яшамаётганлиги, отанинг спиртли ичимликларга ружу қўйганлиги кабилар одатда оила аъзолари тўпланган пайтда очиқ муҳокама қилинмайди. Чунки расман таомил бўйича бундай ҳолатларга бевосита болаларнинг алоқаси ҳам, айби ҳам бўлмайди. Шунинг учун уларни бу каби салбий тажриба пайдо бўлишидан сақлаш мақсадида юқоридаги ҳолатлар муҳокама қилинмайди.

Оила, энг аввало, ривожланувчи тузилма бўлиб, унга ёшга оид қонуниятлар ҳосдир. Чунки оила аъзолари йиллар ўтгани сари ривожланади, етукликка эришади, кексаёди, шу боис ҳам, оила доимий равишда ўзгариш ва ривожланишларни бошидан кечиради.

Оиланинг таркибий тузилмаси ҳам илмий жиҳатдан муҳим бўлиб, уни энг аввало, алоҳида индивидлар ташкил этади. Алоҳида индивид ўз хоҳиш-истаклари, эҳтиёжлари, ҳаётий мақсад-муддаоларига эга дастлабки автоном бирликдир. Оила аъзолари эса оилага киришиб, қўшилиб кетганлиги нуктаи назардан бир-биридан фарк қилади. Оиланинг айрим аъзолари бутун вужуди, борлиги билан оилавий ҳаётга уйғунлашиб кетган бўлса, бошқалари унинг таркибига кейинчалик кириб келади, (*масалан, асранди бола, келин, куёв ва ҳоказо*), уй бекаси оиланинг «катта онаси» бўлса, янги тушган келинчак иккинчи хил оила аъзосини ташкил этади. Лекин барча оила аъзолари унинг психологик муҳитини, ундаги самимиятни барқарор этишга ўз ҳиссасини қўшади, фақат биринчиси оила манфаатларини ичкаридан туриб, фақат яхшилик, барқарорликни ўйлаб иш тутса, бошқалари ташқаридан турли маълумотлар, «ўзига хос ҳаво» олиб кириш йўли билан оила муҳитини мувофиқлаштиради. Бунда албатта, асосий ролни ота-оналар ўйнайди, шу боис, ушбу тизим оқимлар эътиборини ўзига

тортади. Ўзбекистон шариоатида ва, умуман, Шарк халқлари учун бу жиҳат ўта муҳимдир.

Ота-оналарнинг ўзаро муносабатларини ўз ичига олган психологик тузилма ҳар доим ҳам эр-хотинлик муносабатларини айнан назарда тутмайди, чунки, уни эридан жудо бўлган ёлғиз момо, хола ёки тўнғич фарзанд ҳам ташкил этиши мумкин. Шунинг учун психотерапевтикамалӣ ҳаракатлар ёки маслаҳатлар учун ота-оналар тузилишида кимнинг роли кучли ва сезиларли эканлигини билиш аҳамиятлидир. Ота-оналар, энг аввало, онанинг хавфсизлиги, унда самимият муҳитининг бўлиши, тарбия жараёнларининг қандай кечишига жавобгардир. Улар шу оиладаги барча фарзандларнинг келажагини, керак бўлса, жуда яхши камол топшиши учун ўз билим ва тажрибасини сафарбар этадиган инсонлардир.

Умуман, оилавий ўзаро муносабатлар, уларнинг ижтимоий моҳияти ва уларни маҳсус тарзда ўрганиш ғояси бирдан пайдо бўлган эмас. Агар турли ҳаёт босқичларида оилавий турмуш тарзининг ўзгаришини инобатга олсак, оилавий низолар ёки зиддиятлар шумуайян муҳит учун табиий бўлиб, уни ҳар бир нормал оила ҳам бошдан кечиради. Шу билан ҳам, ўзбекистонда оила ва никоҳ тушунчалари билан бир қаторда «рўзгор», «турмуш» каби тушунчаларни ҳам қўллашадик, момоларимиз унга моҳиятан «ғор», «турмуш-мушт деб қўйибди» каби мажозий ўхшатишларни ишлатадилар ва бу билан оилавий ҳаётнинг ўзига хос мураккабликлари борлигига ишора қиладилар. Бундай зиддиятлар оилавий роллар қўпайганда, фарзанд туғилганда, қудалар билан муносабатлар бошланганда, айрилиқ рўй берган босқичларда, айниқса сезиларли бўлади. Лекин аҳил ва мустаҳкам оилада бу зиддиятлар деярли асоратларсиз, енгиллик билан ўтиб кетади. Муаммоли оилаларда эса онанинг катталари уларни енгил малакаси ва тажрибасига эга бўлмай, бошқаларга сездириб қўяди, баъзан онанинг ичидаги гап-сўзлар маҳаллага, узоқ ва яқин қариндошларгача етиб боради.

Шундай қилиб, онанинг мустаҳкам ёки мустаҳкам эмаслиги эмас, балки ундаги шахслараро муносабатларнинг ижобий тусли ёки ёмон, салбийлиги онани тўлиқ ва нотўлиқ, мустаҳкам ва муаммоли турларга бўлиб ўрганишига асос бўлган. Ижтимоий стереотип шундан иборатки, агар оила тўлиқ бўлса, ундаги ўзаро муносабатлар яхши, агар у нотўлиқ бўлса, яқин онани ташкил

этувчи муҳим фигуралар-дан бири, масалан, эр ёки хотиннинг бўлмаслиги муносабатларнинг салбийлигини билдиради. Бу аслида бидъат бўлиб, реал ҳаётда турли сабабларга кўра нотўлиқ оила ёки ёлғиз она тарбиясида қолган болалар оиласининг тарбияловчи функцияси аъло даражада ҳам бўлиши мумкин.

Лекин қатор тадқиқотлар борки, уларда нотўлиқ оиладаги ўзаро муносабатларнинг деструктив, яъни рисоладагидай эмаслиги тўғрисидаги маълумотлар бор. Гап нотўлиқ оила ҳамда ундаги деструктив муносабатлар ҳақида кетганда, ажримлар туфайли пайдо бўлган нотўлиқ оила тури алоҳида ўрин тутлади. Таъкидланган лозимки, ажримлар туфайли пайдо бўлган нотўлиқ оила XX асрнинг охирларида кенг тарқалган нотўлиқ оила туридир. Рус олими С.Голоднинг (18; 136) маълумотларига кўра, Россиядаги оилалар ажримни шу қадар кўпайдики, ҳар 100 та никоҳга 51 та оила ажримни тўғри келади. Бунга сабаблардан бири ота-оналик ролларининг бажарилмаслиги, отанинг бола тарбиясидан совуққонлик билан четлашшидир. Чунки кўпгина оталар ажралишгандан сўнг маълум муддат ўтгач, фарзандлари билан умуман юз кўрмас бўлиб кетишади.

Ўзбекистонда ҳам оила ва никоҳ нечоғли қадрланмасин, оилавий ажримлар ҳар йили қайд этилади. Статистик маълумотларга кўра, охириги йилларда йилга судлар орқали ўртача 15.5 мингдан 17 минггача оила ажримлари қайд этилади. Ажримларнинг судлар орқали расмийлаштириладиган турлари ФХДЎ орқали амалга ошириладиган турларидан кўпроқдир. Ажрим бўлган 70% оилалар ёш оилалар бўлиб, уларда ўртача 2.5 та бола ярим етим бўлиб қолади. Бу каби нотўлиқ оилаларда ўзига яраша ижтимоий-иқтисодий муаммолар пайдо бўладики, шу биле ҳам давлатимизда оила сиёсатининг мазмуни нотўлиқ оилалар сонини камайтиришга қаратилгандир. Бунда масаланинг моддий томонидан ҳам унинг маънавий-ахлоқий томонлари бизни кўпроқ ташвишга солади. Чунки бундай нотўлиқ оилада онаси тарбиясида қолган фарзандлар маънавий жиҳатдан ўзларини камситилган ҳис этиб, отаси билан бўлолмаганидан бир умр армонда яшайди.

Беза бўлиб қолиш, яъни турмуш ўрточининг вафоти муносабати билан нотўлиқ бўлган оила ҳам кўпроқ онанинг фарзанди билан ёл-

ғиз қолишидир. Бундай онлалардаги маънавий муҳит ажрим туфайли пайдо бўлган нотўлиқ онланиқидан фарк қилади. Ўзбек оналари бундай ҳолатларда отасининг руҳи ҳурматида фарзандларида юксак инсоний фазилатларни тарбиялашга интиладилар. Бундай ўзига хослик қатор тадқиқотларда, жумладан, ўзбекистонлик олима Г. Ядгарова ишларида алоҳида қайд этилган [51]. Турмуш ўртоғидан бирининг ўлими туфайли жудоликка маҳкум этилганлар оиласида ҳам ўзига хос муносабатлар шаклланган бўлиб, уларда гўёки «арвоҳ» оилавий жараёнларнинг барчасида интирок этаётганга ўхшайди. Айниқса, Шарқ халқларида марҳумнинг руҳини ҳурмат қилиб, барча оилавий тадбир ва маросимларда уларнинг руҳларини шод этувчи дуолар ўқилади, улар яхши гаплар билан эсланади. Бу фарзандлар тарбиясида муайян маънода ижобий роль ўйнайди.

Аксарият нотўлиқ онлаларга хос бўлган муносабатлар услуби – бу «она-бола» муносабатларидир. Чунки бундай оилада фарзанд учун ягона етакчи ва парвариш қилувчи инсон она ҳисобланиб, қолган оила аъзоларининг (*масалан, онанинг ота-онаси ёки бошқа қариндошлар*) муайян таъсири бўлишига қарамай, барибир етакчи таъсир онаники бўлиб қолаверади.

Психологияда «она-бола» ўзаро муносабатларининг кўпилаб турлари қайд этилган. Биз уларнинг орасида турлича муносабатларни ўзида мужассам этган С.Броди (16) вариантыни келтирамиз. Ушбу вариант эски бўлишига қарамай, кўпилаб муаллифлар уни ўзларининг типологияларига асос қилиб қўллаб келадилар. Жумладан, С.Броди кўйидаги муносабатлар типологиясини ажратади:

1. *Қўллаб-қувватловчи, руҳсат берувчи ҳуққ-атвор*. Бу типли оналар фарзандларини олдиндан бирор ҳаракатларни мустақил бажаришга мажбур қилмайдилар, масалан, ҳожатга боришга қачон боланинг ўзи етилишини кутадилар, сўнгра болага руҳсат берилади. Бу, олимнинг фикрича, болада ўзига ишонч ҳиссини тарбиялайди.

2. *Боланинг эҳтиёжларига мослашиши*. Она бола билан мулоқотда ҳамиша муайян тангликни ҳис қилади, унинг эҳтиёжига мослашишга уринади, лекин бу билан, барибир, болани эргаштиришга уринади, ундан устунлик қилишга интилади.

3. *Маъсулиятлик ва болага нисбатан қизиқишининг йўқлиги*. Бундай шароитда она ва бола ўртасида илқ муносабатлар деярли

намоён бўлмайди. Она, кўпинча, боласининг ҳар бир ҳаракати устидан қатъий назорат ўрнатишга мойил бўлади, айниқса, озодалиқ, сарапжом-саришталик борасида бола доимий назоратда ушланади.

4. *Изчиллик мавжуд бўлмаган ҳуққ.* Она боланинг ёши ва эҳтиёжларига мос келмайдиган ишларни кўп қилади, тез-тез адашади, болани тушунмайди. Бундай ҳолат болада ўзига нисбатан ишончсизликни шакллантиради.

Л.Ковар эса «она-бола» муносабатларининг ўзига хос томонларига оилавий ўзаро муносабатлардан ташқарига олиб чикувчи ҳолат сифатида ҳам қарайди [33]. Бундай муносабатлар, аввало, ота-онанинг фарзандига нисбатан реал муносабатидан келиб чиқади, яъни бола қанчалик онанинг жамиятда тутган ўрнига таъсир қилади, унинг профессионал ўсишига тўғанок бўлмайдами? Агар ушбу саволларга жавоб онанинг ижтимоий меҳнатда бандлиги фойдасига ҳал бўлса, у фарзандидан тобора четлай бошлайди. Онанинг меҳри ва эътиборидан жудо бўлган бола эса ўзгалар билан мулоқотдан кочадиган, турли хил жамоатчилик ҳуққига зид ҳаракатларни қилишга мойил бўлиб бораверади. Бошқа оналар топфаси эса, бир қарашда ўзини тўла «болага бахшида этиб», туну-кун у билан шуғулланади, амалда «хўжайин-қул» муносабатлари доирасида болани севиш унинг мустақиллигига раҳна солиши мумкин. Ёки болани ҳаддан ташқари эркалатиш, унинг ҳар бир талаб ва инжиқликларини бажо этавериш ҳам салбий натижаларга олиб келади. Охириги ҳолатларнинг ҳаммаси ҳам аслида нотўғри психологик мақом бўлиб, онанинг вақти беҳуда ўтишидан ташқари, боланинг мустақил фикрли, ўз тақдири учун масъулиятли бўлиб вояга етишига ҳалақит беради.

Шу каби она-бола ўзаро муносабатларини махсус тадқиқотлар доирасида ўрганган замонавий олимлар, афсуски, деярли йўқ экан. Нисбатан янги изланишлардан бири россиялик олимма Е.Сokolованинг патопсихологик тадқиқотларига алоқадор бўлиб, у ўз изланишларида, амалий психологик маслаҳатхоналар фаолияти мисолида «Она-бола» муносабатларини услубан фарқлаган:

1. *Ҳамкорлик.* Она ва боланинг ўзаро мулоқотида бир-бирини қўллаб-қувватловчи фикрлар устувор бўлади. Мулоқот мобайнида бир-бирига ён босиш, эгилувчанлик (*мулоқотда етакчи ва етакланувчи позициялари тез-тез ўрин алмашилади*) кўзга ташланади. Она фарзандини фаолликка ундайди.

2. *Ёлғизлиги*. Оилада ҳеч қачон биргаликда қарорлар қабул қилинмайди. Бола ўзини оила аъзоларидан четга тортиб, ёлғизликка маҳкум бўлади, ўз ҳиссий кечинмалари ва фикрларини ота-онаси билан ўртоқлашмайди.

3. *Рақобат*. Оилавий мулоқотдаги шериклар кўпинча бир-бирларига қарши туради, бир-бирларини танқил қилади, ўзини кўрсатиш ва ўз фикрларини уқтиришга интилади.

4. *Сохта ёки ёлғондакам ҳамкорлик*. Оила аъзолари, барибир, кўпроқ ўз манфаатидан келиб чиқиб муомала қилади. Ҳамкорликда қарорлар чиқариш жараёни мохиятан ишчанлик эмас, «... балки қалбакирок, ўйиндай содир бўлади» [41; 56].

Е.Соколова она билан боланинг шу тарздаги ўзаро муносабатларидан худосалар чиқариб, онанинг ёки фарзанднинг қачон устун бўлиши ҳолатларига эътибор қаратади. Масалан, она этакчилиқ ёки устунлик қилган ҳолатларда у боланинг таклифлари, истакларини рад қилаверади, бола эса бу рад жавобларини қабул қилади, шу орқали ўзини риоя этувчи, шу билан биргаликда муҳофазада деб ҳис қилишга ўрғанади. Агар бунинг акси бўлиб, бола устунлик қилган оила шароитларида эса она боланинг барча инжиқликларини қабул қилаверади, бу билан ўз камчиликларини оқлайди, боланинг ночорлигини тан олиш орқали, ўзини «қурбон» қилаверади.

Албатта, нотўлиқ оилада кўпинча отанинг ўрни бўлмаслигини инобатга олғач, айрим олимлар она учун эр ўрнини босадиган бола билан бўладиган ўзаро муносабатларни таҳлил қилдилар. В.Н.Дружинининг ёзишича, эр ўрнини босган бола бўлган оилада «она ўзига нисбатан ҳамиша эътибор, ғамхўрликни талаб қилади, ҳамиша фарзанди билан бирга бўлишни хоҳлайди, унинг шахсий ҳаётига тааллуқли бўлган ҳамма нарсадан хабардор бўлишни истайди, боланинг тенгқурлари билан бўладиган алоқаларини имкон даражасида чеклайди» [19]. Бундан ташқари, ажралишиб кетган эрхотинларнинг фарзандлари онасидан бошқачароқ муносабатларни ҳам кўриши мумкин, лекин психолог олимларнинг фикрича, уларнинг барчасида бола шахсиятини камситувчи, унинг мустақил бўлишига ҳалақит берувчи жиҳатлар мавжуд.

Оилалар типологияси муаммолари билан, маълумки, социологлар ҳам шуғулланади. Масалан, россиялик социолог олимлар,

жумладан, А. Антонов онланинг куйидаги турларини фарклайди [12,13,14].

1. *Нуклеар оила* – ота-она ва уларнинг фарзандларидан иборат фақат икки авлодни бирлаштирган оила тури. Бу оила тури Ғарбда ва бошқа ривожланган давлатларда энг кўп тарқалган оила туридир.

2. *Кенгайтирилган нуклеар оила* ўз таркибига нуклеар онлани ва унинг яқин қариндошларини (*бувилар, бувалар, набира, она, сингил, аки-укалар ва бошқалар*) ҳамда уларга яқин бўлган яна бошқа уруғ-аймоқларни ҳам олади.

3. *Тўлиқ оила* деганда ота ва она ҳамда уларнинг фарзандларидан иборат нуклеар оила назарда тутилади.

4. *Нотўлиқ оила* – ота-оналардан бири йўқ бўлган оила. Яна бир қўшимча оила тури бўлиб, у функционал жиҳатдан нотўлиқ оила деб аталади, бунда ота-оналар ўзларининг профессионал бандликлари ёки узок муддатда оилада бўла олмасликлари сабабли оила аъзоларига ниҳоятда кам вақт ажаратадилар.

5. *Катта оила* – бир маконда биргаликда яшайдиган қариндош-уруғларни ҳам таркибига олган оила тури бўлиб, унда ё патриархал ёки матриархал бошқарув ҳукмрон бўлади. Кўпроқ аграр ҳудудларга хос бўлиб, ягона ер-мулк, жониворлар парвариши шароитида биргаликда уларни юритиш учун қулай.

6. *Оила-ҳовли ҳам анъанавий аграр хўжаликларга хос оила тури* бўлиб, унда ҳам бир вақтнинг ўзида бир неча авлод вакиллари бирга яшайверади. Бундан ташқари, бундай оилада қариндош бўлмаган кимсалар (*хизматкорлар, ёлланма ишчилар ва бошқалар*) ҳам яшаши мумкин, шу орқали ягона ижтимоий ва иқтисодий жамоага асос солинади.

Оиладаги аъзолардан жинсига кўра кимнинг ҳукмронлик қилишига кўра ҳам оилалар фаркланади:

патриархал оилада ҳукмронлик ва етакчилик эрга хос бўлади; матриархал оилада она-рўзғор ишларини тўлиқ аёл бошқаради; эгалитар оилада ҳокимият эр ва хотин ўртасида тенг тақсимланган бўлади.

Охириги оила тури АКШ ва бошқа етакчи Ғарб давлатларида жуда кенг тарқалган бўлиб, олимлар, америкаликларнинг ўзлари оила институтининг барча инкирозларини айни шу ҳолат билан

боғламок-далар. Масалан, Америка Кўшма Штатларининг ўзида охириги 30 йил мобайнида оила ажримлари 15 баробарга ошди ва бу дунё миқёсида энг катта кўрсаткичдир. Шу маънода айрим мутахассислар анъанавий оила турининг афзалликлари кўп эканлиги борасида ўз нуктаи назарларини баён этмоқдалар.

Лекин муаммо яна нотўлиқ оилага келиб тақалади. Юқорида айтилганидек, оила турлари бўйича неча йиллар ва асрлар мобайнида илмий изланишлар олиб борилмоқда, лекин тўлиқ ва нотўлиқ оилада ҳозирги замонда она таъсирида бола тараккиётининг қандай кечиши масаласи минг афсуски, чуқур ўрганилмаган.

Нотўлиқ оила турининг психологлар ва педагоглар орасида сал-бий асоратлар билангина тавсифланишига сабаб, энг аввало бундай муҳит нафақат болага, балки ташлаб кетилган ёки яқин кишисидан жудо бўлган аёл шахсига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Шунга карамай, кўплаб муаллифлар бу ҳолат шахсга боғлиқ бўлмаган вазиятлар гуфайли келиб чиқишини, таниқли шахслар, буюк адибларнинг кўпчилиги ҳам тўлиқ, идеал оилада тарбия олмаганликларини тан оладилар. Демак, масалага бир томонлама ёндошиш мумкин эмас.

Хўш, ёлғиз она қўлида қолган шароитда боланинг онги ва руҳиятида қандай ўзгаришлар кечади? Бу саволга жавоб ҳамisha психологларни кизиқтирган, чунки бундай оиладан чиққан болага психологик хизмат кўрсатиш ёки у билан психологик-педагогик коррекция ишларини олиб борганда, ушбу қонуниятларни билиш зарур.

Аввало шуни таъкидлаш жоизки, ҳар доим ҳам боланинг отасидан (*ёки онасидан*) айрилиши ота-оналар ажралишгани, яъни расмий никоҳ барбод бўлгани, оиладаги катталар муроса қила олмаганликлари туфайли рўй бермайди. Уруш ва инкилоблар, табиий офатлар, жиноятчилик, ота-онадан бирининг оғир хасталикка дучор бўлиши, уларнинг умуман ҳаётга, жумладан, оилавий ҳаётга тайёр эмасликлари каби турли ҳолатлар болани иккала катталарнинг жамиятидан ажратиши ҳам мумкин. Баъзан болалар бирданга иккаласидан-ҳам ота, ҳам онадан жудо бўлиши мумкин. Лекин айни пайтда гап боланинг она қўлида, унинг тарбияси таъсирида қолиши қандай илмий-амалий аҳамият касб этиши ҳақида кетмоқда.

Ўтказилган кўплаб психологик текширишлар, кузатувлар ва изланишлар шуни тасдиқлайдики, эрдан ажралган она ҳастанинг дастлабки пайтида, айниқса, фарзанди ёпи бўлган даврда унга жуда катта эътибор беради, ғамхўрлик кўрсатади, ўзини бутунича унга бахшида этади. Уни ҳиссий-эмоционал томондан қуршайди. Лекин кузатишлар шуни кўрсатадики, ота ёки онасидан жудо бўлган болалар бошқаларга нисбатан психологик томондан секинроқ ривожланади, соматик ва психологик хасталикларга кўпроқ йўлиқади. Психологларнинг таъкидлашича, «Отанинг йўқлиги онанинг йўқлигига нисбатан бола тараккиётига камроқ салбий таъсир кўрсатади, чунки она боланинг эмоционал жиҳатдан барча эҳтиёжларини қопдира олади». Отанинг оиладаги роли психотда кучайиб кетганлиги боис, онанинг руҳиятида асабийлашиш, таранглик ҳолатлари тез-тез кузатила бошлайди. Агар эр ва хотиннинг ажрашуви бола каттарок ёшдалигида содир бўлган бўлса, бола янада кўпроқ азият чекади. У (айниқса, *ўғил бола бўлса*) нафақат оилада ўзига ўрнак бўлувчи шахсни йўқотади, балки тенгқурлари жамиятида ушбу ҳолатни тушунтира олмай, руҳан ва маънан эзилади. Бу вазият, албатта, она ва бола муносабатларининг силлиқ кечмаслигини таъминлайди. Қолаверса, ота оиланинг ижтимоий ҳамда иктисодий масалаларини ечувчи шахс сифатида бўлган бўлса, энди бу вазифалар онанинг елкасига тушганлиги сабабли, бора-бора унинг ўз фарзанди билан тўлақонли мулоқотда бўлиши учун вақти камайиб боради, бу ҳам болада ўзига хос невроз ҳолатини келтириб чиқаради. Айниқса, бу ҳолат бола ўсмирлик даврига кирганда кўпроқ сезилади, чунки ижтимоий фойдали меҳнат билан банд она фарзандини билимлар, касб-хунарлар оламига тўғри олиб киришга имкон топмайди. Фикримизча, эрдан кўнгли қолган она фарзандини отаси пиздан боришига йўл бермайди, ваҳоланки, унда отанинг профессионал лаёқати бўлиши мумкин. Масалан, отаси уста хунарманд ёки моҳир бизнесмен бўлган бўлса, она боласига бу хунар билан шуғулланишни ман қилади: «Отанг қилган ишни қилмайсан, сен юрист бўласан, отангга бир кўрсатасан ўзингни» кабилида. Бундай қасоскорлик руҳидаги йўлланмалар бола руҳиятини эзишдан ташқари, уни катта ҳастда адашишга, ўзи хохламаган касб-хунарни танлаб қўйиб, кейин афсусланиб юришига ҳам сабаб бўлиши мумкин.

Шу ўринда ажримларнинг ҳам турлича бўлишини таъкидлаш жоиз. Масалан, эр билан хотин ўзаро келишолмай қолиб, фарзанди бўлса, суд орқали ажрашиб кетишadi. Лекин психологияда «аффектив ажралиш» тушунчаси ҳам борки, унинг бола руҳиятига таъсири юридик ажралишдан асоратлироқ ва оғирроқ ҳисобланади. Бундай ажралишнинг психологик моҳияти шундаки, баъзан қонуний жиҳатдан бирга яшаётган эр-хотинларда ҳам шундай ҳолат кузатилади. Улар бир-бирлари билан ойлаб, йиллаб гаплашмай, бир-бирларига душмандай яшайдилар. Ёки юридик жиҳатда ажримни расмийлаштирганларидан кейин ҳам бир-бирларига нисбатан нафрат билан яшайдиларки, уларнинг баъзан фарзанд туфайли ёки мол-мулк мусодараси туфайли учрашувларидан бола жуда катта психологик жароҳат олади. Бир-бирига ёв қараш қиладиган, тухмат қиладиган, шахсини камситадиган ҳолатларни бола билaди ва сезган сари ўзини ўта бахтсиз ва почор ҳис этади. Айниқса, айрим эркалар аффектив ажрим шароитида бошқа аёл билан норасмий яшashi ҳолатлари жамиятда, бошқа одамлар орасида ўзини бошқача (сипо, самимий) тутиб, онада онаси билан агрессив позицияда бўлиши бола руҳиятини жунбушга келтиради ва унда келажак, онавий ҳаёт, турмуш ва истиқбол тўғрисидаги тасаввурларини батамом ўзгартириб, аффектив установакалар шаклланишига олиб келади.

Тўғри, ҳаётда баъзан айрим вазиятларга кўра, ортик бирга яшай олмайдиган ҳолат вужудга келиб, эркак ва аёл онгли равишда ажралишиб кетиши ҳам мумкин. Масалан, баъзи ҳолатларда эркакнинг ёки аёлниг бошқа бир инсонни чин дилдан севиб қолиши, ўртада англашилмовчилик, тасодифий хиёнат туфайли бир-бирини кечира олмаслик ҳолатлари бўлганда, эр ва хотин ўзаро келишиб, бир-биридан узр сўраган ҳолда, демократик тарзда ажралишлари ҳам кузатилади. Бу ҳолатда иккаласи ҳам бола кўз ўнгидa ўзаро ҳурматли, иззатли шахслар сифатида фарзандларига вазиятни тушунтирадилар, ҳаммаша кўришиб туриш имкониятларини баён этиб, бола розилигини ҳам оладилар. Бу ҳолатда ажримда аффективлик элементлари бўлмаганлиги сабабли, бола вазиятга кўникади, уни табиий қабул қиладди, невроз ҳолатини камроқ ҳис этади. Ажрим ҳолати фарзанди ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшига егганда содир

бўлганда ота-оналар имкон даражада болага психологик жароҳат етказмаслик мақсадида маъқулроқ йўлни тутишга мажбур бўладилар.

Шундай қилиб, педагогик ва психологик нуқтаи назардан ёндошилган ҳолда оила хусусиятлари ўрганилганда, қуйидагилар инобатга олинади:

оилада етакчи мақомида қолган шахснинг (*онанинг, опанинг, баъзи ҳолатларда бувиларнинг*) психологик хусусиятлари;

оилани идрок қилган боладаги психологик ва психопатологик хусусиятларнинг ўзига хослиги;

оиланинг тўлик ёки нотўлиқлигидан келиб чиққан ҳолда боланинг турли ташқи муҳит, хусусан, ижтимоий омиллар таъсирини қабул қилиш хусусиятлари, тенгқурлар жамиятидаги мақом ва ўрни;

оилада боланинг турлича салбий хатти-ҳаракатлари оиланинг бошқа аъзолари, биринчи навбатда, онанинг руҳий ҳолатида акс этиши;

оила аъзоларига аниқ психологик ёрдам бериши лозим бўлган педагоглар, мураббийлар, амалиётчи психологлар ва болалар психиатрининг бевосита аралашуви қай тарзда кечиши ва ҳоказолар.

Ўтказилган назарий таҳлилдан шундай хулоса қилиш мумкинки, нотўлиқ оилада тарбияланган боланинг жамиятдаги ижтимоий-психологик мавқеи ҳамда ижтимоий тасаввурлари тизими ўзига хос кўринишларга эга бўлади. Бу таълим ва тарбия муассасаларида улар билан ишлайдиган педагог ҳамда мураббийлар фаолиятига муайян таъсир кўрсатади.

Рус психологлари А.Харчев, С.М.Голод, И.Прокопен, Л.Гозман, Ю.Алешина ва бошқалар 80-90 йилларда ўтказган катор тадқиқотларида нотўлиқ оилалар юзага келишини, биринчи навбатда, ўқимишли аёлнинг жамиятдаги мавқеининг ўзгариши, профессионал фаолиятдаги нуфузининг ортиши билан боғлашган. Ўз сўласига икки томонлама «юкни» олган аёл – она оиладаги альпанавий ролларини тўлақонли бажара олмаганлиги сабабли, оилавий муносабатлар таранглашмоқда ва «оила», «фарзанд» тушунчалари ўзининг кадрини йўқотиб бормоқда. Нотўлиқ оилалар муаммосини, аввало, ишлайдиган онадаги роллар низоси

билан боғлаб, «роллар тўқнашуви аёл томонидан қанчалик эътиборга олинмаса, унинг бошқа соҳаларда ўз ютуқларини баҳолаши шунчалик юқори бўлади. Оила ташқарисида яхши ютуқларни қўлга киритиб, юқори мавқеларга эришаётган аёлни оилада ўз бурчларини қандай даражада бажарилаётганлиги унчалик қизиқтирмайди ёки оилавий муаммолардан ўзини узоқроқ олиб торингга ҳаракат қилади» [13:43-44].

Ю.Алёшина ана шундай ролли низолар юқори ва паст бўлган аёлларнинг ўзини ва оиладаги ўрнини идрок қилишида сезиларли фарқ бўлиши мумкинлигини ҳам аниқлаган.

А.И.Ушатиқов (43;152) тўлиқ ва нотўлиқ оилалардаги жинслараро фарқлар, уларнинг бола тарбиясига таъсирини ўрганиб, оилавий можаролар ўғил ва қиз болаларга бир хил таъсир қилмайди, ўғил болаларда оилавий низолар ва оиланинг бўлиниб кетиши кўпроқ салбий хатти-ҳаракатларни келтириб чиқариши мумкин, деган хулосага келган.

Ўтган асрнинг 80-йилларида Н.Ершова (21), С.Радванова (40), Н.Дуновски (20), Я.Колухова (30), З.Матейчек (35), З.Марова (34) ва бошқа катор муаллифлар томонидан чиқарилган илмий мақола ва китобларда ҳам нотўлиқ оилаларда бола тарбиясининг психологик асослари тўғрисида турлича фикрлар берилган. Адабиётлар таҳлилидан айнан шу йилларда оилавий ажримлар кўп бўлгани, нотўлиқ оилалар сони ошганлигини ҳам сезишимиз мумкин. Уларни умумлаштириб, шуни таъкидлаш мумкинки, нотўлиқ оилада тарбия топаётган боланинг психикаси тўлиқ оиладагиларникидан барибир фарқ қилади. Ўтказилган социологик сўровлар ва экспериментал ишларда қўлга киритилган натижалар бу фикрни нафақат асослайди, балки нотўлиқ оилада қанчалик шарт-шароит яхши бўлмасин, ота ёки ёлғиз она, бувилар болага ҳамхўрлик қилмасиңлар, боланинг ижтимоийлашуви жараёни, унинг ақлий ва иродавий сифатларида маълум ўзига хосликлар кузатилиши қайд этилди. Тўғри, Россияда олинган маълумотлар том маънода бизга ҳам даҳлдор, леб бўлмаса-да, россиялик олимлар ўтказган тўлиқ ва нотўлиқ оилаларда тарбияланётган бола ижтимоийлашуви ва унда шахс сифатларининг қамол топиши борасидаги тадқиқотлар эътиборга лойиқ. Шунинг учун ҳам ишнинг кейинги қисмида айнан бу борада ўтказилган тадқиқотлар таҳлилларини келтирамыз.

Маълумки, оила шахснинг ижтимоий муҳит таъсирларини ўзида мужассам этиши, бу таъсир натижасида шаклланидиган инсоний сифатларнинг намоён бўлиши учун энг қулай, мақбул ижтимоий институтлардан ҳисобланади. Шаҳеда биз кундалик ҳаётда кўрадиган сифатларнинг аксарияти айнан оила муҳитида, оиладаги шахслараро муносабатлар тизимида шаклланади, камол топади. Шу нуқтаи назардан оиланинг тўлиқ ёки нотўлиқлиги хусусияти шахс ижтимоийлашуви жараёнига қандай таъсир килишини ўрганиш илмий-пазарий аҳамиятга молик масаладир.

Олимлар ота-оналар билан фарзандлар ўртасидаги эмоционал муносабатларнинг асосан икки хил шаклда кечишини таъкидлайдилар. Биринчисида ўзаро муносабатларда яқинлик, яхшилик каби ижобий ҳислатлар юқори даражада, иккинчисида, қаттиққўллик ва жазолаш.

Ғарб мамлакатлари, шунингдек, Америка Қўшма Штатлари ва Россияда ўтказилган оилавий муносабатлар борасидаги тадқиқотларда нотўлиқ оила ва унинг ўзига ҳос томонларини ижтимоий-психологик жиҳатдан ўрганишга қаратилган махсус изланишлар жуда кам. Бу изланишлар кўпроқ оиладаги шахслараро муносабатларнинг бузилиши, «тарбияси оғир бола» категориясининг пайдо бўлиши ҳамда оилада ота ёки онанинг ўз функцияларини қай тарзда бажаришлари доирасида ўрганилади. Лекин айнан ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги болаларнинг истиқбол тўғрисидаги ижтимоий тасаввурлари шаклланишида она шахсининг таъсири масаласи махсус ўрганилмаган. Бундан ташқари, бу жараёнларнинг миллий-маданий шарт-шароитларда, кишлоқ муҳитида ўзига ҳослиги махсус изланишлар объекти бўлмаган.

ЎЗБЕКИСТОНЛИК ОЛИМЛАРИНИНГ ТАДҚИҚОТЛАРИДА ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАР МУАММОСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Ўзбекистонда оила ва никоҳ муаммолари давлат аҳамиятига молик масала сифатида қаралгани боис кўплаб тадқиқотчи-психологлар ушбу йўналишда илмий изланишлар олиб борганлар ва олиб бормокдалар.

Ўзбек оиласининг этнопсихологик муаммолари, уларда миллий удумлар, кадриятларнинг бола тарбиясига таъсири масаласи М.Г.Давлетшин, Э.Ф.Ғозиев, Ғ.Б.Шоумаров, Б.Р.Қодиров, В.М.Қаримова, Н.С.Сафоев, Б.М.Умаров, Х.Қаримов, Н.Соғинов, М.Расулева, М.Умарова, М.Салаева, О.Абдусатторова, Х.Ҳайдарова, Ф.А.Акрамова, Н.Салаева ва бошқаларнинг илмий ишларида ўрганилган.

Ўзбекистонлик тадқиқотчиларнинг эътибори, аввало, оиланинг ижтимоийлашув институти сифатида инсоннинг руҳий камолотида тутган ўрнини текширишга қаратилади. Жумладан, «Оила психологияси» китобида В.Қаримова, жумладан, шундай езади: «Оилавий ижтимоийлашувнинг кадри ва аҳамияти шундаки, унинг таъсирида, биринчидан, шахс катта, мустақил ҳаётга, жумладан, оилавий ҳаётга тайёрланади. ўзига яраша сифат ва фазилатларни шакллантириб боради, иккинчидан, ҳар томонлама етук, баркамол, ақлли, соғ ва саломат шахс бўлиб етишиш имкониятига эга бўлади, оила ва унинг соғлом маънавий муҳити болани жамиятда яшашга, ўзига ўхшаш шахслар билан муроса қилиш, ҳамкорликда фаолият юритиш, касб-хунарли бўлиш, муомалада ахлоқ-одоб нормаларига бўйсунушга ўргатади, психологик жиҳатдан тайёрлайди» (27; 170).

Оиладagi ўзаро муносабатларнинг фарзанд ижтимоийлашувига таъсирида ота-онанинг бевосита ролини таъкидлар экан, муаллиф оила тўлиқлигининг аҳамиятига эътиборни қаратади: «Бизнинг кузатишларимиз шуни исботладики, оиланинг тўлиқ бўлиши, яъни унда ҳам ота, ҳам онанинг тинчлик-тотувликда яшашлари ва унда нормал инсоний муносабатлар, соғлом маънавий муҳитнинг мавжудлиги боланинг ҳар томонлама яхши ривожланиши, соғлом, ақлли, кучли прода соҳиби бўлиб етишига имкон беради. Болага ҳам ота, ҳам она бўлишининг зарурати шу билан изоҳланадики,

масалан, киз бола онаси ва унинг оилада ўзини тутишига қараб, ўзини аёллар жинсига тааллуқли эканлигини англашдан ташқари, келажакда қандай она бўлишини тасаввур қилса, отасига, унинг онасига бўлган муносабатига қараб, ўзини келажакда оила қурганда қандай оила соҳибаси бўлиши лозимлигини англаб боради. Худди шундай, ўғил бола онасининг фазилатлари, оилалаги тутуми ва отасига муносабатини идрок қилиб борар экан, келажакда қандай киз билан турмуш қуриш мумкинлиги, танлайдиган кизи қандай сифатлар соҳибаси бўлиши лозимлигини билиб борса, отаси ва унинг оиладаги мавқеига қараб, ўзини эркак сифатида келажакда тасаввур қилиш билан биргаликда турмуш ўртоғига қандай муносабатда бўлиш лозимлиги тўғрисида билим ва тасаввурларини орттириб боради. Бу психологик қонуният бўлиб, шахсининг оилада шахсий ва жинсий ижтимоийлашувининг статуси тамойили ҳисобланади. Шу боис ҳам, боланинг том маънода яхши тарбия олиб, жамиятда ва оилавий муносабатларда муносиб мавқега эга бўлиши учун оила муҳити соғлом, барқарор, эр ва хотин бир-бирларига ғамхўр, меҳрли, садокатли бўлишлари ўта муҳимдир»(27; 64-65). Биз олиманинг фикрларига қўшилган ҳолда, аниқ вазият ва ҳолатларда, яъни тақдир тақозоси билан отасидан алоҳида яшашга мажбур бўлган болаларга ёлғиз онанинг таъсирини ўрганиш уларнинг истиқбол тўғрисидаги тасаввурлари тизимига қандай тарзда таъсир кўрсатишини алоҳида тадқиқот предмети сифатида тадқиқ этилиши лозимлигини таъкидлаймиз.

Ўзбекистонда оила муаммоларига қанчалик кўп эътибор қаратил-са, муаммоли, нотинч ва ноқобил оилалар масаласига ҳам шу қадар эътибор берилиб, уларни камайтиришнинг чора-тадбирлари кўрилади. Оила тинчлари, уларнинг мамлакатимиз шароитида қандай намоян бўлиши кам ўрганилган. Оила психологияси бўйича амалга оширилган ишларнинг аксарияти мустақиллик йилларига тўғри келади. Республика «Оила» илмий-амалий маркази олим ва тадқиқотчилари бу йўналишда тинимсиз изланишлар олиб боришмоқда. Лекин ижтимоий психология бўйича фақат турли таснифдаги оилада тарбияланаётган болаларнинг истиқболдаги ижтимоий тасаввурлари масаласига бағишланган ишлар нисбатан саноклидир.

Оилавий низолар, эр-хотин ўртасидаги келишмовчиликлар ўсмир ва илк ўспиринлик ёшидаги болалар психологиясига факат салбий таъсир кўрсатиши, уларда кадрятлар тизими шаклланишига маънавий тўсик эканлиги ўзбекистонлик психологларнинг кўплаб ишларида исботланган (Ғ.Шоумаров (1993), Б.Қодиров (1993), Х.Каримов (1994), Ф.Рўзиқулов (2002), Б. Умаров (2008) ва бошқалар).

Масалан, Э.Ғ.Ғозиев бошчилигида Ўзбекистон Миллий университетида амалга ошириладиган қатор илмий тадқиқотларда оилада бола тарбиясининг этнопсихологик хусусиятларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилган ва оилавий удумлар, расм-русумлар, бола онгига болалиқдан синдириладиган кадрятларга эътибор қаратилган [48]. «Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни, тарбиянинг кундалик ва истикбол режалари, болаларга таъсир ўтказиш воситаларини танлаш ва ундан унумли фойдаланиш ўзига хос хусусиятларга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади. Ўзбек халқининг этнопсихологиясидан унумли фойдаланиш ҳар томонлама тараққий этган инсон шахсини таркиб топтиришда муҳим роль ўйнайди», – деб таъкидлайди Э.Ғозиев [48; 8-9].

Э.Ғозиевнинг шоғирдлари ва ҳамкасблари билан ўтказган этнопсихологик тадқиқотларида ўзбек оиласида бола тарбиясини ташкил этишга қаратилган аниқ қонунлар ҳам ишлаб чиқилган. Масалан, Э. Ғозиев ўзбек оиласида анъана бўлиб ҳисобланган отанинг мавқени туширмаслик, унинг таъсир кучидан бола тарбиясида оқиллона фойдаланиш кераклигини таъкидлайди. Текширишлар натижасида у отасиз оилалардаги муаммоларга эътибор қаратади.

Ёшлар тарбиясига ўзбек оиласининг таъсири масаласи Ғ. Шоумаров ва Е.Моршининалар ишларида ҳам ўрганилган. Улар ёшларни оилага тайёрлашда, ёш оилаларнинг пайдо бўлишида ханузгача катталарнинг роли сезиларли эканлигини, миллий психология нуктаи назаридан бу – қатор ижобий томонларга эга эканлигини исботлашган. Бунда рус оилалари ўзбек оилаларига таққослаб таҳлил этилган: «... миллий оилаларда ўғил ва қиз бурчини бажаришга қаратилган установқалар ҳам кучли бўлиши анъанавий тарбия усуллари билан узвий боғлиқдир» [47; 161-169].

Шунингдек, ушбу йўналишдаги бошқа тадқиқотлар (Ф.Абдурахмонов, Ш.Дўстмухамедова, М.Расулсва, О.Бўриева,

Т.Хасанов, Ф.Акрамова ва бошқаларнинг тадқиқотлари) натижаларини ўзаро солиштириб ва умумлаштириб шунини таъкидлаш мумкинки, ўсмир ва илк ўспирин ёшли болалар оғида оилавий кадрятларга оид тасаввурларни шакллантириш, келгусида ўз оиласининг қандай тамойилларга асосланишини тасаввур қилишида оилада сақланиб келаётган миллий анъаналар, этнопсихологик тарбия воситалари қатта аҳамиятга эришиб, уларни ҳозирги замон руҳида қайта ўрганиб, таҳлил этиш керак.

Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари билан шугулланган тадқиқотчи олим Б.М.Умаров ушбу муаммони ўрганиш жараёнида жиноятчиликнинг омиллари ва сабабларини текширар экан, буида оила омили муҳим роль ўйнаши, айниқса, ота-оналар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар шахс хулқи оғишининг сабаби бўлишини исботлади (44). Муаллифнинг таъкидлашича, «Болалар ва ўсмирларнинг тўлик оила, нотўлик оилада ва ота-оналарнинг иккаласи ҳам йўқлиги натижасида қариндошлари ёки бошқа бировларнинг қарамоғида тарбияланиш ҳолати ҳам уларда хулқ оғишининг келиб чиқишига таъсир кўрсатади» [44; 46]. Б. Умаров ўзининг қатор илмий рисоалари ва мақолаларида айнан шу фикрни исботлаган ва нотўлик оиланинг вояга етмаганлар тарбиясига салбий таъсирини таъкидлаган.

Яна бир тадқиқотчи Ғ.Нормуродов (39) ўз изланишида гумон қилинаётган вояга етмаган ўсмирлар психологиясини ўрганар экан, мазкур монография мақсадига яқин бўлган айрим фикрларни эмпирик маълумотлар билан асослаган. Жумладан, у шундай далилларни келтиради: «Профилактика инспектори ҳисобида турадиган жиноий ишларда гумон қилинадиган ўсмирлар оиласи турлича. Уларнинг аксарияти – 40 фоизи – бу ахлоқан ноқобил, деб таърифланган оилалардир. Яъни бу тоифа оилаларга қатталар томонидан жамиятдаги ижтимоий меъёрларга зид бўлган ҳатти-ҳаракатларга мойил (ишсизлик, дайдилик, ижтимоий нормаларни менсимаслик каби) ҳамда миллий-худудий урф-одатларни писанд қилмай, ўз ҳолича яшайдиганлар оиласи қиради. Уларнинг аксариятида ота ва она муқим биргаликда яшамайди, айрим оилалар нотўлик, яъни оиланинг бошлиғи бўлиши ота оилани ташлаб

кетган, ажрим расман кайд этилмаган, она кўпинча ноқобил характери билан маҳалла аҳлининг назаридан четда қолган, болаларнинг тарбияси билан шуғулланмайди. Бундай оилада тарбияланаётган ўсмир кўпинча қаровсиз қолганлигидан мактабдаги машғулотларга мунтазам катнамайди, кўча болалари тўдасига араланиб, турли зарарли одатларга (*чекиш, ичиш, гийҳанд моддалар истеъмол қилиш қабила*га) берилиб кетади. Машғулотларга яхши қатнашмаганлиги учун ўқитувчиларнинг доимий таъбеҳини эшитади, жамоатчиликка қўшилмайди, дайдиб кетади. Кўча-кўйда жиноят тепасида қўлга тушиб, вояга етмаганлар инспекцияси (ВЕИ) ҳисобига тушиб қолади» (39;175). Тадқиқот мобайнида Ғ.Нормуродов айрим гумон қилинаётган болаларнинг келажакка муносабатини ҳам қисман ўрганган. Аниқ эмпирик маълумотларга таянган ҳолда диссертацион ишда таъкидланадиги, гумон қилинаётган ўсмирларнинг келажакка муносабатлари ўрганилганда, «вакти-вакти билан келажак истикболим яхши, баъзан эса ёмон туюлади», «келажагим тўғрисида ўйлашни ҳам хохламайман» каби жавобларнинг аксарияти тест жавобларида кайд этилгани келажак ҳақидаги тасавурларнинг шаклланишида оиладаги маънавий муҳит ва унинг тўлиқлиги омили муҳим роль ўйнашини исботлайди.

Шундай қилиб, вояга етмаганлар тарбиясида оиланинг ролига бағишланган тадқиқотларда бугунги кунда замонавий оилаларда ўзаро оилавий муносабатлар меъёридан чиқилинга, фарзандларга нисбатан таъиний таъжовулар бўлиш ҳоллари юзага келаётганлиги ҳам аниқланди. Ўзаро оилавий муносабатларда низоларнинг келиб чиқилиш муаммоси соғлом эътиқодли фарзандлар тарбиясига салбий таъсир кўрсатувчи ижтимоий-психологик ҳодиса сифатида Б.Умаров (2008-2009) ҳамда Ғ.Нормуродов (2007-2008) ларнинг ишларини алоҳида таъкидлашни истардик. Уларда вояга етмаган ўсмирлик ёшидагиларнинг ҳулқига таъсир этувчи омиллар қаторида оила омили алоҳида ажратилган ва эмпирик маълумотлар асосида ўрганилган. Лекин таъкидланган иккала тадқиқотда ҳам вояга етмаганлар жиноятчилигида оиладаги онанинг таъсири алоҳида тадқиқот предмети сифатида ажратилмаган. Қолаверса, уларда шу тоифа ёшларнинг истикбол тўғрисидаги тасавурлари алоҳида ўрганилмаган.

Нотўлик оила муаммоси Г.Ядгарова изланишларида ҳам алоҳида мавзу сифатида ўрганилган (51). Нотўлик оилаларнинг ижтимоий-психологик муаммоларини ўрганишга бағишланган тадқиқотда муаллиф бу тоифали оиланинг ўзига хослиги, унда аёл-она мавқеи ва унинг ўз фарзандларидаги ижтимоий установакаларга таъсирига алоҳида эътибор берган. Нотўлик оилага тавсиф берар экан, Г.Ядгарова бундай оилادا «Оиланинг бошлиғи сифатида кўп ҳолларда аёл киши қолади. Аёл-оналарнинг маълумоти даражасини ўрганиш шуни кўрсатдики, Ёлғиз ўзи бола тарбиясига масъул бўлганларнинг 43,5% ўрта маълумот, 24,1% – олий, 19,3% – ўрта махсус ва 13% оналар тугалланмаган ўрта маълумот эгаларидир. Бу ҳолат бола тарбияси ва унинг дунёқарашини тўла маънода даяр руҳида шакллантиришга оид қатор муаммоларни келтириб чиқаришини англаш кийин эмас. Нотўлик оилалардаги оналарнинг фикрини ўрганиш шуни кўрсатдики, уларнинг 75% ўзларининг айни пайтдаги ҳолатларидан рози эмаслар, чунки уларнинг тўлақонли турмуш кечиришлари учун моддий нсҳматлардан ташқари, маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ҳам етишмайди»(51; 14-15). Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бевосита нотўлик оиланинг ижтимоий-психологик муаммоларини аниқлашга бағишланган ушбу диссертацион тадқиқот Ўзбекистондаги илк эмпирик изланишлардан ҳисобланади. Унинг натижалари бизнинг тадқиқотимизни назарий-методологик тамойиллар билан бойитишга хизмат қилади.

Республика «Оила» илмий-амалий марказининг тадқиқотчиси У.Вафоқулова (17:19) ўтказган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ажралиш арафасидаги ва ажралишнинг дастлабки пайтларида аёлнинг руҳий ҳолати шу қадар ёмон бўладики, бу унинг саломатлигида бевосита ўз аксини топади. Унинг маълумотларига кўра, 13,3% ажрашган аёлларнинг асаб тизими ишдан чиққан бўлиб, бу уларнинг атрофдагилар ва, биринчи навбатда, болалари билан бўладиган зиддиятли муносабатларни келтириб чиқаради. Нотўлик оиладаги аёллар ўртасида турли хил ногиронликдан азият чекаётганлар сонини тўлиқ оиладагиларга нисбатан 2,5-3 марта ортиқлиги аниқланди. Лекин бу изланишларда ушбу ҳолатларнинг боладаги қадриятлар тизими ҳамда истиқбол тўғрисидаги тасаввурларига таъсири масаласига алоҳида эътибор берилмаган.

Нотўлик оила аъзоларининг маънавий турмуш тарзлари ва соғлом турмуш маданияги малакаларининг пастлиги ҳам у ерда тарбияланаётган болаларнинг маънавий дунёқарашлари ва маданиятида намоён бўлади. Навоий вилояти бўйича ўтказилган тадқиқот маълумотларига кўра, нотўлик оиланинг 55,7% аъзоси умуман эрталабки бадантарбия билан шуғулланмайди. Шу боис бўлса керак, 62% аёл ўз соғлиги даражасини нисбатан ўртача, 15,1% эса жуда ёмон деб ҳисоблайди. Шунга боғлиқ ҳолда нотўлик оиладаги болалар тўлик оилалардаги ўз тенгқурларига нисбатан анемия касаллиги билан 2,5-3 марта ортиқ оғрийди, улар орасида нафас йўллари касалликлари 20,3% га, ошқозон-ичак касалликлари 18,9% га ортиқлиги аниқланди.

Ўзбекистон оилалари мисолида кўзга ташланаётган хусусиятлардан бири, нотўлик оиладаги онада бола тарбиясига нисбатан масъулият ҳиссининг ҳаддан ташқари ошиб кетишидир. Бундай оиладаги она боласига, энг аввало, маънавий ва ахлоқий жиҳатдан барча эзгу сифатларни сингдиришга ҳаракат қилади, лекин бу ҳам бола онгидаги ота меҳрига тўйинишининг ўрнини қопламайди.

Ўзбек оиласининг этнопсихологик хусусиятларини ўрганишга қаратилган катор тадқиқотларда бевосита «нотўлик оила» тушунчаси алоҳида таъкидланмасда, оилада ота ва она мавқеси, унинг бола тарбиясидаги муҳим ролига катта эътибор қаратилади.

Таъкидлаш жоизки, ушбу тадқиқотимиз муаммосига алоқадор тадқиқотлар ёш изланувчилар томонидан ҳам ўтказилмоқда. Масалан, тадқиқотчи О. Абдусатторованинг диссертацион изланиши (14) бу борада алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унда ўсмир ёшли ўғил ва қиз болалардаги гендер тасаввурларга боғлиқ жинсий идентификацияни аниқлаш ва бунда оила муҳитининг ролни асослаш учун ижтимоий психологияда қўлланилган кагор ишончли методикалардан фойдаланилган ва эмпирик изланиш ҳам ота-оналар ҳамда уларнинг ўсмир ёшли фарзандлари ўртасида ўтказилган. Алоҳида таъкидлаш жоизки, ота-оналар ўртасидаги ўтказилган тест ва сўровлар уларнинг гендер установакалари ва лидерлик мақомларини аниқлашга имкон берган бўлса, фарзандлари ўртасида олиб борилган эмпирик тадқиқот оталик ва оналик гендер мақомларининг қизлар ва ўғил болаларда ўзига хос установа шаклида идентификацион жараёнлар

йўналишини белгилашнинг исботлади. Замонавий ўзбек oilасидаги эркаклар ва аёлларнинг ўзаро муносабатларида аёллар мавксининг мустаҳкамлашиб бораётганлиги уларнинг лидерлик позициялари ҳамда турмуш ўртокларини ҳамкор ва шерикчилик муносабатлари тизимида кўришни афзал билишда намоён бўлди. Шу сабабли ҳам бу ҳолат уларнинг ўз жинслари ва турмуш ўртоғидаги карама-қарши жинсга нисбатан установакаларини белгилайди. Тадқиқот замонавий эркаклар, хотин-қизларнинг аёллик ва эркаклик образларида фемининлик ҳамда соф маскулинлик сифатлари кўпроқ андрогенлик сифатларга ўрин бераётганлигини, кизларда маскулинлик сифатлари ҳам тобора сезиларлироқ намоён бўлаётганлигини кўрсатди. Шу ўринда таъкидлаш керак, опаси билан ёлғиз қолган фарзандлардаги ушбу жиҳатлар қандай эканлиги алоҳида ва махсус тадқиқот предмети бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда ўтказилаётган oilавий ўзаро муносабатлар ва уларнинг фарзандлар тарбиясига таъсирини ёритишга бағишланган ишлар орасида oilавий зиддиятлар ва низолар муаммоси билан боғлиқ ишлар алоҳида эътиборга молик (Ю.А. Якубов (1983), Н.Соғинов (1990), Р.Тошимов, М.Маматов (1993), М.Зуфарова (1993), Х.Узоқов, Э.Ғозиев, А.Тожиев (1994), Ғ.Шоумаров, Н.Соғинов, Э.Усмонов (1986, 1988, 1990, 1993), А.Аляева, В.Токарева (1993), Х.Каримов (1994), О.Қодирова (2007) ва бошқалар).

Х.Каримов ўзининг «Ўзбек oilаларида эр-хотин низоларининг ижтимоий-психологик хусусиятлари» мавзусидаги номзодлик ишида (29) oilавий муносабатларнинг номутаносиблашувни сабабли ажралишлар сонининг кўпайиши, нотўлиқ oilаларнинг пайдо бўлиши натижасида катталар билан болалар ўртасида «эмоционал ҳиссий боғлиқликнинг сусайиши, oilаларда жиноят содир этиш фоизининг ошганлиги» ўтказилган аниқ ижтимоий-психологик тадқиқот натижаларига таянган ҳолда таҳлил этилган.

Тадқиқ этилаётган муаммонинг долзарблигини Х.Каримов ўз диссертациясида исботлаб берган (29). Унинг маълумотларига кўра, жамиятда ўз жонига қасд қилишнинг учдан бир қисми oilавий можаролар туфайли юзага келади (29:7). Х.Каримовнинг таъкидлашига караганда, шаҳардаги ўзбек oilаларининг деярли учдан бирида юзага келадиган низолар сабаби oilавий ролнинг

гаксимланиши бўлса, кишлоқ оилаларида низоларга сабаб ота-оналарнинг ёш оиладаги муносабатларга аралашуви экан. Шаҳардаги ўзбек оилаларида никоҳга киришда севги сабаб бўлиб ҳисобланса, кишлоқ оилаларида «Ота-она ва қариндошларнинг ишончини, орзу-умидларини ҳурмат қилиш» сабаби устун туради (29; 7).

Шундай қилиб, юқорида таҳлил этилган барча манбалар ва изланишларда оилавий муносабатлар шароитида болада истиқбол тўғрисидаги тасаввурларнинг ва шу аснода зарур маънавий фазилатлар ҳамда инсоний сифатлар шаклланишида ота-опанинг шахсий ўрناق кўрсата олишлари масаласининг тўғри қўйилганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Айни пайтда, таҳлил этилаётган предмет доирасида алоҳида тўлиқ ва потўлиқ оила муҳитида она шахси таъсирида фарзандларда шаклланидиган истиқболга алоқадор ижобий ҳамда салбий сифатларнинг намоён бўлиши жараёни алоҳида ўрганилмаганлигини қайд этиш мумкин.

Оила муҳитида, ота-онанинг бевосита таъсирида болаларда келажак истиқбол, оилапарварлик сифатлари ва оилавий қадриятларга оид ижтимоий тасаввурлар шаклланишининг ижтимоий психологик механизмлари ва омилларини ўрганиш мақсадида ўтказилган назарий таҳлиллар бизга қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон берди:

1. Оилавий муносабатлар таъсирида фарзандларда оилапарварлик установакалари, ижтимоий тасаввурлар шаклланишининг ижтимоий-психологик шарт-шароитлари ҳамда механизмларини ўрганишга бағишланган махсус экспериментал ва эмпирик тадқиқотлар етарли эмас.

2. Оила, ундаги ўзаро муносабатлар, эр-хотин муносабатларининг оилавий муҳитга таъсири, боладаги оилавий қадриятга оид ижтимоий тасаввурларга бағишланган Шарқ алломаларининг фикрлари, хорижлик ҳамда юртимиз психологлари томонидан олиб борилган илмий изланишлар мавжуд бўлиб, улар бизга методологик тамойилларни белгилашга ёрдам беради. Зеро, уларда турли таснифли оила муҳитида устувор қадриятлар ва уларнинг ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшдаги бола ижтимоий тасаввурларида акс этишига оид маълумотлар қисман бўлса-даб мавжуддир.

3. Ўсмирлик ва илк ўспиринлик даврларида оилавий қадриятларга оид тасаввурлар ва ижобий установакалар оиладаги ўзаро

муносабатлардан ташқари унда устувор бўлган урф-одатлар, анъаналар, расм-русумлар ҳамда билимдонликка бўлган ижобий муносабатга бевосита боғлиқдир. Тўғри тасаввурлар оила ва унинг кадриятларига нисбатан ижобий установка бўлиши учун, энг аввало, ҳар бир оилада болада ишонч туйғусини уйғотган билим, тушунча ва тасаввурлар мажмуи бўлиши лозимки, улар ўз навбатида оилада катталар ва болалар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ижобий-лик, ота-она авторитети, обриси негизида мустаҳкамланиб туриши лозим. Лекин тақдир тақозосига кўра фарзанд тарбияси билан ота-оналардан бирортаси, кўп ҳолатларда отанинг шуғуллана олмаслиги сабабли оиладаги кадриятлар тизими ўзгача бўладики, бу ҳолатнинг фарзанд томонидан қандай тарзда идрок қилинишини ўрганиш амалий аҳамиятга эгадир.

II БОБ. ТЎЛИК ВА НОТЎЛИК ОИЛАЛАРДА ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ХУСУСИЯТЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

ТЎЛИК ВА НОТУЛИК ОИЛАЛАРДА ОНА ВА БОЛА МУНОСАБАТЛАРИ-
НИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ПРЕДМЕТИ СИФАТИДА

Ҳар қандай оиланинг маънавий ва психологик муҳитини кўп жиҳатдан ундаги она ва болаларнинг ижтимоий-психологик муносабатларига боғлиқ бўлган маънавий муҳит белгилайди. Шу боис ҳам тўлиқ ва нотўлиқ оилада камол топаётган фарзандларнинг ҳаётда ўз ўрни ва истиқболини тасаввур қилишларини ўрганиш учун, аввало, ундаги она ва бола ўзаро муносабатларининг ўзига хос қирраларини ўрганиш керак, деб ҳисоблаймиз. Чунки ушбу мавзу охириги йилларда бир қатор амалиётчи психологлар ва педагогларнинг доимий диққат-эътиборида бўлиб келмоқда. Масалан, оиланинг нотўлиқлиги туфайли бола психик ривожланишида нуқсонлар вужудга келиши масаласи рус тадқиқотчиси М.Буянов (15) ишларида алоҳида таъкидланган. Лекин тадқиқотчи ўз ишларида тарбияси оғир боланинг психик ривожланишига оилада онанинг ижтимоий-психологик мақоми қандай тарзда ва даражада таъсир кўрсатишини алоҳида ўрганмаган.

Нотўлиқ оиланинг аёл руҳиятига таъсири масаласи эса ўзбекистонлик психологлар Ғ.Шоумаров, Н.Соғинов, Э.Усмонов, Х.Каримов, Ғ.Ядгарова ишларида; нотўлиқ оиладаги она ва фарзандларнинг ҳақ-хуқуқлари муаммолари рус олими С.Раданова, ўзбекистонлик олимлар В.Каримова, Н.Турсева, Ҳ.Мамадалиева, Ш.Умарова, Ғ.Мамадалиева ишларида; ёлғиз онанинг ижтимоий ҳамда психологик муаммолари россиялик З.Марова, Н.Ершова, С.Радванова тадқиқотларида; нотўлиқ оилада алоҳида эътибор ва тарбияга муҳтож болалар муаммолари З.Матейчик, И.Дуновски, Я.Колухова, М.Буянов изланишларида ўрганилган. Бу ишларда аввало, нотўлиқ оила алоҳида ҳодиса, психологик объект сифатида ўрганилган бўлса, иккинчидан, ундаги ёлғиз она-аёл ва унинг фарзандлари билан рўй берадиган ўзаро муносабатларига эътибор

берилган, айрим психологик хулосалар келтирилган. Мухими. уларнинг барчасидан биз учун аҳамиятли хулоса шуки, оиланинг нотўлиқлиги факти нафакат она, балки фарзандлар рухиятида муайян чекинишларга, ўзгаришларга сабаб бўлади. Шу боис ҳам бу масала алоҳида тадқиқотлар предмети бўлишга лойиқдир.

Ўтказилган назарий ҳамда методологик таҳлиллар шуни кўрсатдики, нотўлиқ оилада асосий тарбиячи сифатида кимнинг – отанинг ёки онанинг қолишига нисбатан деярли бир хил қараш сақланган. Масалан, айрим олимларнинг ёзишича, эр ва хотин ажрашиб кетгач, нотўлиқ оилада отанинг фарзандлари билан қолиши маълум маънода нотабиий ҳолат, эркак – ота учун «жасорат», «олижаноблик» тимсоли сифатида қаралса, шундай оилада тарбиячи сифатда ёлғиз онанинг қолиши, айти шу маънода «табиий, мажбурий, одатий ҳол» сифатида қаралади (*Н.Ершова, З.Марова, С. Радванова, Ғ.Шоумаров, Н.Соғинов ва бошқалар*). Бундай ҳолатдан айрим мамлакатлар мустасно, масалан, Хитойда ёки Жанубий Кореяда эр ва хотин мураса қилолмай ажрашиб кетганда, фарзанд суд қарори билан фақат отада қолдирилади. Бундай қарорнинг ушбу давлатлар олиб бораётган ижтимоий ва демографик сиёсатига алоқаси бор, албатта. Шу боис, бундай оиладаги фарзанд ва ота муносабатлари масаласи махсус тадқиқотларнинг объекти, лекин биз бу давлатлардаги ҳолат юзасидан илмий манбаларга эга эмасмиз.

Россия, яқин ҳамдўстлик давлатлари ва Ўзбекистонда ўтказилган педагогик ва психологик тадқиқотлардан шу нарса маълумки, боланинг хулқидаги ҳар қандай оғишлар, масалан, мактабда унинг ўзлаштириш кўрсаткичининг пастлиги, жиноят йўлига кириб кетиши, «кўча болаларини» референт қилиб олиши қабилар биринчи навбатда, онанинг тарбия жараёнига масъулиятсиз муносабатда бўлгани, масалан, иш билан бандлиги туфайли вақти тифизлиги, моддий ва маънавий жиҳатдан ночорлиги билан изохланади. Бундай стереотипли қарашлар кўпроқ ижтимоий фикрдаги зиддиятларга асосланган бўлиб, масалага барибир, илмий асосланган тарзда ёндашиш, у бугунги ижтимоий-иқтисодий вазият ва инсон психологиясидаги ўзгаришлар нуқтаи назаридан ҳолис баҳоланиши лозим.

Шунга қарамай, фарзандлари билан ёлғиз қолган она рухий ҳолати, унинг дунёқараши, одамларга, оила ва никоҳга муносабати,

ижтимоий-психологик мақомидаги ўзига хос муаммоли ҳолатлар унинг фарзандлари ижтимоий-психологик мақомларида, ижтимоий тасаввурларида қисман ижобий, шу билан бирга, бир қатор салбий хис-кечинмаларни келтириб чиқариши кўплаб психологик ва педагогик изланишлар натижасида қайд этилган.

Биринчи навбатда, бундай болалар ҳаётда мактабда, дўст-ошналари даврасида, кўча-кўйда, кундалик мулоқот жараёнида шундай вазиятларга тушиб, маълум муаммоларни ечишга мажбур бўлиб қоладики, одатда тўлиқ оила вакили бўлган бола учун бундай ҳолатлар ёт бўлади. Нафақат бундай болалар, балки катталар ҳам бундай вазиятларда ўзини йўқотиб қўйиши, тушқунликка туқиши ёки ёлғизлик психологиясининг асоратларига дуч келиши мумкин. Масалан, бизнинг шароитимизда турмуш ўртоғидан ажрашган аёл кўн ҳолатларда меҳмондорчиликка боришдан, ёки хонадонида меҳмон кутишдан тортиниши. Бу ҳолат ҳам фарзандларнинг ижтимоий-психологик тасаввурларига салбий таъсир кўрсатади. Ёки кетадиган бўлса, фарзандларни уйга қамаб қўйиб кетади, болалар соатлаб онани кутиб ўтирадилар, ўзлари билган машғулотлар билан зўрма-зўраки шуғулланишга мажбур бўладилар. Фарзандларнинг тўнғичи катта бўлган сари, оилада лидер-етақчи родини кўпроқ айнан у эгаллай бошлайди.

Қандай вазият бўлмасин, ота ва онанинг ўзаро келишмовчиликлари оқибатида никоҳнинг барбод бўлиши қонуний жиҳатдан, инсон ҳақ-ҳуқуқлари нуқтаи назаридан эр ёки хотин учун маъқул ва оқланган бўлса-да, фарзандлар учун доимо ноқулайлик, ички психологик дискомфорт, танглик ҳолатларини, ўзини бахтсиз, омадсиз, кемтик деб тасаввур қилишни келтириб чиқаради. Албатта, бу ажрим қачон, оилавий ҳаётнинг қайси даврига тўғри келганлигига боғлиқ. Масалан, З.Марованинг езишича, ажримларнинг оилавий ҳаётнинг илк босқичида, бола ҳали ёш бўлган вақтда рўй бериши ундаги кечинмаларнинг юзаки бўлиши, тезда янги шароитларга қўниқиш билан рўй беради [34], лекин бола ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшида бўлса, бу воқеа қатор ички низолар, деструктив ҳаракатлар ва салбий кечинмалар билан ўтади. Яна бир ҳолатни инобатга олишимиз керакки, россияликлар ажралишганда эр-хотин ўртасида кўни билан бир ёки икки нафар фарзанд бўлади, бизнинг

шароитмизда эса айнан ажралишларнинг ўргасида ўртача 2,5 нафар фарзанднинг қолиши стагистик нуқтаи назардан Республика «Оила» илмий-амалий марказининг кўплаб маълумотномаларида кайд этилган.

Ёлғиз қолган онанинг фарзанди (*фарзандлари*) олдидаги энг муҳим вазифаси, психологларнинг фикрича, ажримдан сўнг бола-сининг пиончини оқлаш, унинг кўнглига қараш, доимий эътиборни айнан унга қаратишдир. Айнан шундай муносабат боланинг ҳаётга муносабати, ўзини, ўзгаларни, уларнинг муаммоларини идрок қилишига таъсир кўрсатади ва кўпинча психологик ва педагогик муаммоларни туғдиради. Шунинг учун ҳам биз ўрганиб чиқилган махсус адабиётларнинг аксариятида ажримдан сўнг онанинг болага муносабати қандай бўлишига бағишланган тавсиялар берилган (З.Марова, Н.Ершова, З.Матсйчек, Я.Колухова ва бошқалар). Олимларнинг таъкидлашича, қандай сабаб билан оила нотўлиқ бўлишидан қатъи назар, онанинг собиқ турмуш ўртоғи билан ҳамда ўзининг ва собиқ эрининг яқин қариндошлари билан самимий, яхши муносабати боланинг ўзини қандай ҳис қилиши, тарбияси ва оилавий кадриятларга муносабатида ўз аксини топади, ижобий омил сифатида қаралади. Биз бу ўринда айнан шундай муносабатлар азалдан ўзбекларга хос бўлганлигини, лекин охириги йилларда ажрим туфайли оиланинг нотўлиқ бўлганлиги ҳолатларида бундай самимият етишмаганлиги туфайли болалар учун қатор салбий вазиятлар пайдо бўлаётганлигини таъкидламоқчимиз.

Тўлиқ ва нотўлиқ оилада ҳам она, ҳам боланинг ижтимоий психологик мақомига таъсир этувчи муҳим бир омил – бу оиладаги болалар сонидир. Тўлиқ оила мисолида ота-она ва болаларнинг ўзаро муносабатлари тадқиқотчи М.Салаева, сиблинг муносабатлар муаммоси Н.Ғоиповалар томонидан қисман ўрганилган. Лекин нотўлиқ оиладаги муносабатлар бизда деярли ўрганилмаган. Ваҳоланки, хорижлик олимларнинг таъкидлашича, етим қолган фарзанднинг шу оилада ақаси, уқаси, онаси ёки синглисининг борлиги факти унинг ижтимоий тасаввурларида бироз бўлса-да, оиладаги кемтикликни оғриқсиз қабул қилишни таъминлайди. Агар бу бола оиладаги тўнғич фарзанд бўлса, онасининг ёнига кириб, уқалари тарбиясида фаол қатнашиш, онага ҳам маънан, ҳам моддий ёрдам

беришга мойилликни кучайтиради. Агар бу фарзанд кичик бўлса, қагта ақанинг борлиги унинг идрок жараёнларида маълум маънода отасидан етим қолганликни юмшокроқ қабул қилиш имкониятини яратади. Шу боис ҳам, бир неча фарзанд билан боқувчисини йўқотган онанинг ижтимоий-психологик мавқеи ёлғиз бола билан қолганниқидан фарқ қилади. Албатта, бу ўринда моддий ва маънавий тафовутлар эътиборга олинishi лозим.

Оилашунос олимлар эътиборда бўлган масалалардан яна бири – бу нотўлиқ оила бошлиғи бўлиб қолган шахснинг ўз фарзанди (*фарзандлари*) олдидаги авторитети ёки обрўси масаласидир. Айрим психологлар авторитетлилик қобилиятининг шахсдаги бир қатор шахс сифатлари билан боғлиқ эканлигини инобатга олиб, ёлғиз қолган она бу сифатларни қандай қилиб ўзида мужассам уйғунлаштириб олгани муаммосига диққат қаратадилар. Дарҳақиқат, В.Каримованинг таъриф беришича, авторитетлилик шахснинг шундай қобилиятики, у орқали бир шахс бошқа бир шахсга (*зуруҳга*) ҳиссий-эмоционал ва иродавий таъсир (*таъйиқ*) кўрсата олади [28]. З.Марованинг [34] ёзишича, авторитетлиликда шахснинг қатъиятлилик, меҳрибонлик ва юмшоклик сифатлари уйғунлашади. Бошқарув психологиясида авторитет бошлиқнинг ўз нуфузи юзасидан ходимлар хулқ-атворини назорат қилиш қобилияти сифатида қаралади. Лекин бу таърифларнинг барчасини умумлаштириб, шунини таъкидлаш мумкинки, авторитет бир инсоннинг бошқа бир инсонга (*зуруҳга*) таъсир кўрсатиши учун зарур, лекин унда бир нечта сифатлар бир вақтда уйғун шаклланган бўлади.

Нотўлиқ оиладаги она мавқеига келсак, олимлар унда айнан каттиққўллик билан ғамхўрлик сифатлари уйғунлашганлигини кўпроқ эътироф этишган. Фикримизча, маълум маънода ҳимоясиз, боқувчисиз қолган она ўзидаги индивидуал психологик хислатга кўра, аксарият ҳолларда ё ўта ғамхўр ва меҳрибон, ёки бўлмаса, айниқса, ўғил болаларга нисбатан ўта талабчан, қатъиятли бўлиб, отасининг йўқлигини билдирмаслик учун, «ота ролидаги» авторитет бўлишга интилади. Иккала ҳолатда ҳам бола тарбиясидаги педагогик муаммолар ортиб бориши кузатилади.

Психологик манбалардан яна шундай ҳолат аниқландики, нотўлиқ оиладаги она образи бола учун табиий авторитет, хатти-

харакатлар учун андоза ролини ўйнайди. Зеро, бола ўз отаси ёки онаси образида ҳамиша мукамалликни, яхши фазилатлар соҳибини излайди. Жамоатчилик назарида камчилиги бор, ўзини ҳаётда ва одамлар билан муомаллада қандай тутишни билмайдиган она ҳам ўз фарзанди учун тақлид андозаси, энг яхши ва тўғри хулқ соҳиб бўлиб гавдаланади. Шу бонс ҳам, катталарнинг авторитетли бўлиши, айниқса, нотўлиқ оила доирасида катта аҳамиятга эга бўлади. Агар она унга эришолмаса, бола руҳиятидаги тушкунлик япада ортади ва унинг ижтимоий ҳаёт тўғрисидаги тасаввурларида оғишлар рўй беради.

Чехиялик олимларнинг изланишларида бизнинг тасаввурларимизга бироз зид бўлган қарашлар борки, улар махсус изланишлар, алоҳида миллий-маданый муҳит ўзига хосликлари доирасида хулоса чиқаришни тақозо этади. Масалан, Н.Ершованинг ёзишича, отасиз ёки онасиз бўлган оилада тарбия кўрган болаларнинг шахсий сифатлари ва психик тараккиётида ўзига хос ўзгаришлар рўй бермайди, балки ўзига хос ҳолатлар бўлиши мумкин, холос [22]. Ўтказилган тадқиқотдан эса, нотўлиқ оилада тарбияланаётган нафақат бола, балки унинг онаси ижтимоий тасаввурлари ва установаларида маълум ўзига хос ўзгаришлар кузатиладики, булар ўз навбатида, шахснинг ижтимоий муносабатлар тизимида намоён бўладиган фазилатлари ва хулқ меъёрларини идрок қилишида кўринади. Айниқса, боланинг ўз «Мен»ини англаши, ҳаётда ўз ўрнини топиши учун бу фазилатлар ўта зарур ҳисобланади. Чунки кўплаб психологик тадқиқотларда аниқланишича, ўз тенгқурлари ва синфдошлари билан мулоқотда турли зиддиятларга дуч келадиган болаларнинг аксарияти ажралишган нотўлиқ оиладан чиққан болалардир.

Нотўлиқ оилада тарбияланётган болаланинг жинсига оид ўзига хосликлар ҳам психологик тадқиқотларда ўрганилган. Масалан, айрим психологларнинг таъкидлашича, айти ўсмирлик пайтида турли ижтимоий ролларни ўзлаштириш зарураги пайдо бўлганда, нотўлиқ оиладан чиққан қизлар ўғил болаларга нисбатан ноқулай шароитларни бошдан кечирадилар. Ўғил боланинг кизиқишлари доираси аслида кўпроқ кўчада – спорт майдончаси, техника тўғраги, табиатни ўрганиш бўлгани сабабли, уларнинг ижтимоий рол-

лар тизимига киришиб кетиши кизларникидан тезроқ ва кенгрок бўлади. Қолаверса, ёлғиз қолган онанинг ҳолатини тушуниб, «оталик роли»ни эгаллашга интилиш, бозор-учарга кўшилиб кетиш, кеч қолиб бирор юмушни бажарганда она томонидан унчалик каттик назоратга олинмаслиги уларнинг мустақилроқ, ҳаётга кўниқувчанроқ бўлиб ўсишига ёрдам беради.

Отасиз ўсаётган қизларда эса оилада отанинг ўрни ва роли, умуман эркаклар тўғрисида ноадекват тасаввурлар шаклланиши мумкин. Айрим ҳолларда онасини ёлғиз ташлаб кетган отадан кўнгли совиган киз ўзича бадий қаҳрамонлар ёки бадий фильмлардаги персонажларга ўхшаш идеал эркак тимсолини тасаввур қилиб. Ўзи мустақил оила қурганда бўлғуси турмуш ўртоғи билан самимий ва яхши муносабатлар ўрнатишга анча қийналади, оилавий ҳаётнинг арзимаган камчиликларини ҳам драматик тарзда идрок қилишга мойил бўлади. Демак, нотўлиқ оилада тарбияланаётган фарзандларнинг жинсий ўзига ҳослигини ўрганиш ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш ҳам фан учун аҳамиятга молик изланиш ҳисобланади.

Шундай қилиб, мазкур диссертацион изланиш мақсади нуқтан назаридан нотўлиқ оиладаги ягона тарбиячи маконида қолган она шахсини ўрганиш учун мавжуд адабиётлар ўрганилди ва ишнинг кейинги бўлимларида Ўзбекистон шароитида тўлиқ ва нотўлиқ оиладаги она ва фарзандлар ўзаро муносабатларига алоқадор ижтимоий психологик ҳодисаларнинг қандай кечиши ўрганилади. Бу мақсадга эришишда биз методологик асос сифатида илк маротаба Францияда шаклланган ва сўнгра Ўзбекистонда қатор олимлар (В.Каримова (1994), З.Нишоновна (2005), К. Фарфиева (2005), О.Қодирова (2007), Ў.Шамсиев (2010) ва бошқалар) изланишларига назарий-методологик тамойил сифатида қўлланилган ижтимоий тасаввурлар концепциясини қисқача таҳлил қилиб, танланган методик услубларнинг асосланганини таъкидлаймиз.

Ижтимоий тасаввурлар концепциясининг Фарбдаги асосчиси ҳисобланган Серж Московиси ижтимоий ҳаётдаги турли воқеа ва ҳодисалар ўрганилганда, уларни ижтимоий тасаввурлар инъикоси сифатида қараб ўрганиш методологик нуқтан назаридан тўғри бўлади, деб ҳисоблаган ва уларга қуйидагича таъриф берган: «ижтимоий тасаввурлар бихивеористлар таърифлаган механик образ

хам, ташки ва ички муҳит ўртасида зиддият туғдирадиган нарса ҳам бўлмай, бу фаол равишда объектив борликни ижтимоий-психологик тарзда қайта ўзлаштиришнинг махсули ҳамда жараёнидир» (36).

Болаларнинг истиқбол туғрисидаги ижтимоий тасаввурлари шаклланишида асосан жамиятдаги ўзгаришлар, онладаги ўзаро муносабатлар, тарбиялаш жараёнидаги муҳит ва унда қабул қилинган кадриятлар, ота-онанинг ижтимоий мавқеи, маданий савияси ҳамда уларнинг маълумот даражаси муҳим аҳамиятга эгадир. Бундан кўринадики, ижтимоий тасаввурлар шахс фаолияти давомида ўзгариб, ривожланиб, тараққий этиб борадиган динамик тузилма. Демак, бизнинг мисолимизда оила дастлаб тўлиқ бўлиб, сўнгра ўсмир кўз ўнгида ўзгариб, потўлик ҳолатга келиши, табиий, унинг ижтимоий тасаввурларида акс этади. Ижтимоий тасаввурларнинг ўзгариб бориши ҳақида Московиси шундай ёзган: «... ўзгариш рўй беради, лекин янги маълумотга қарши турадиган эски тасаввурлар схемасининг қайта тикланиши тарикасида дарёдаги оқимга ўхшаш ўзгариш рўй беради. Яъни ҳар бир одамнинг ўзи ўрганиб қолган, барқарор когнитив тизими бўладикки, у ҳар қандай янги, «кутилмаган» маълумотларга ўзига хос муносабатда бўлади. Уни қабул қилиш учун эса ижтимоий тасаввурларини қайта қуриш зарур. Лекин бу жараёндаги қайта қуриш охиригача ёки тубдан бўлмайди, балки тизим бироз япгиланади, холос. Тасаввурларига мос келмайдиган маълумотга нисбатан эса унда «химоя» кучлари пайдо бўлади. Янгини ташлаб юбормаган ҳамда ўз мавқеини ўзгартирмаган ҳолда субъект ўзида илгаридан бор бўлган билимлари билан янги қабул қилинган маълумот ўртасида эквивалент ўрнатишга ҳаракат қилади» [36; 562-563].

В.М.Каримованинг докторлик монографиясида ҳам ёшларнинг оила туғрисидаги тасаввурлари айнан ижтимоий тасаввурлар концепцияси асосида ўрганилган. У ижтимоий тасаввурларга қуйидагича таъриф берган: ижтимоий тасаввурлар-ҳар бир шахс томонидан ижтимоий борликни ўзига хос тарзда қайд этиш воситаси бўлиб, субъектив реалликни объективлик билан боғловчи психологик механизмлардир (28; 27). Масалан, бизнингча, ўсмирлик ёки илк ўспиринлик ёшидаги боланинг ўз оиласи, ундаги она макомини идрок қилишининг психологик механизми – бу ундаги тасаввурлар тизими орқали рўй беради.

Юқоридаги таъриф орқали тадқиқотчи ижтимоий тасаввурларнинг бир неча хусусиятларини ажратади. Биринчидан, ижтимоий тасаввурлар фаол ижтимоий мулоқот маҳсули; иккинчидан, улар шахс учун муҳим бўлган ижтимоий объектларга нисбатан унинг онгли муносабатларини таъминлайди; учинчидан, ижтимоий тасаввурлар-билиш воситаси; тўртинчидан, жамиятда қабул қилинган турли ижтимоий меъёрлар, хатти-ҳаракат шакллари, кадриятлар ва баҳоларнинг интериоризациясини таъминлайди, ва ниҳоят, ижтимоий тасаввурлар шахс ижтимоий тажрибасининг асосидир (28;27).

Ижтимоий тасаввурлар концепцияси тарафдорларининг фикрича, шахснинг ижтимоий тасаввурлари бирданига, осонгина шаклланиб қолмайди, балки, улар ҳаёт давомида муттасил ўзгариб турадиган динамик тузилма бўлиб, уларнинг шаклланиш ва ўзгариш механизмларида тасаввур эгасининг ижтимоий борлиқни қандай идрок қилишидан тортиб шахсий маъно касб этган объектларнинг билимлар тизимида ўрнашиши ҳамда хулқ-атворда намоён бўлиб, шахсий тажрибага айланиши жараёнларини ўз ичига олади.

Ижтимоий тасаввурлар шахс ва гуруҳ психологиясида турли стереотипларнинг ўрнини ўрганишда ҳам восита бўлиши мумкин. Чунки шахс ўз ҳаёти мобайнида турли билимлар, қарашлар, тушунчаларни «тайёр», «ўзгармас» маънолар сифатида қабул қилади. Масалан, оила, ота-она, она-бола ва бошқа муносабатлар, турли тоифали кишилар ҳақидаги фикрлар кўплаб марта қайтарилиши патижасида ва авлоддан-авлодга ўтиши туфайли стереотип тасаввурлар ҳосил бўладик, улар охир-оқибат миллий, ирқий, профессионал, маданий, оила борасидаги стереотипларнинг сакланишига сабаб бўлади. Масалан, фикримизча, бола учун оила – бу ота ва она, улардан кейин яқин қариндошлар, ака-ука, опа-сингил қабиладарнинг бўлишидир. Агар бу тизим ўзгарса, масалан, яқин қариндошлардан бирининг ўлими ёки отанинг оилани ташлаб кетиши шундай стереотиплар мазмунига таъсир кўрсатади ва айни шу ҳолат ички руҳий зиддиятларни келтириб чиқариши мумкин. Бундан ташқари, мавжуд ижтимоий тасаввурлар тизимидаги ўзгаришлар болаларнинг ҳаётий кадриятларга бўлган муносабатлари, ижтимоий мўлжаллари ҳамда истиқболдаги оила қаби тасаввурларида ҳам ўз аксини толади. Уларни қандай ўрганиш мумкин. Бу саволга жавоб

бериш учун мутахассислар ижтимоий тасаввурлар тизимидаги учта муҳим соҳани ажратади ва улар эмпирик изланиш, яъни валид методикалар танлаш учун асос бўлади, деб таъкидланади.

2.1.1 - жадвал

Ижтимоий тасаввурларнинг тизими

Ижтимоий тасаввурлар тизими	Алоҳида соҳаларнинг хусусиятлари
Тасаввурлар майдони	Ижтимоий объект тўғрисидаги билимлар йиғиндиси бўлиб, айти шу объект тўғрисидаги барча маълумотлар ижтимоий тасаввур шаклланишнинг шартин ҳисобланади.
Баҳолар тизими	Тасаввурларнинг сифат характеристикаси бўлиб, шахсий маъно ва мазмун касб этган маълумотга нисбатан субъектив муносабат билдириш мезони, масалан, салбий ёки ижобий.
Ижтимоий установка	Турли ҳаётий вазиятларда субъектнинг реалхатти-ҳаракатлари мезони баҳолар асосида ижтимоий ҳуқуқни намоён этишга ҳозирлик.

Юқоридаги методикадан фойдаланиб ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшдаги болаларнинг истиқбол тўғрисидаги ижтимоий тасаввурларини ўрганишнинг психологик механизми сифатида оналарнинг ўз фарзандлари, оиласидаги ўзаро муносабатларга берган баҳоларидан ташқари, ҳар бир ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги фарзандларнинг онаси билан бўлган ўзаро муносабатлари таъсирида шаклланиши мумкин бўлган ижтимоий тасаввурларини баҳолар тизими шаклида ўргандик.

ТЎЛИК ВА НОТЎЛИК ОИЛАДА ОИЛАВИЙ
УЮШГАНЛИКНИ ЎРГАНИШ НАТИЖАЛАРИ

(FACES III)

Оила психологиясининг ўзига хос қатор методик воситалари мавжуд бўлиб, улар ёрдамида оилавий ўзаро муносабатларнинг турли қирралари ижтимоий тасаввурларнинг белгилари воситасида ўрганилади. Лекин биз ушбу тадқиқот мақсадидан келиб чиқиб, аввало, она ва боланинг ижтимоий муносабатлар тизимида тугган мақомлари ва ўзаро муносабатларини ўргандик.

Оилавий ўзаро муносабатларни Д.Олсон, Д.Портнер ва И.Лавишлар томонидан 1985 йилда ишлаб чиқилган, рус тилига 2002 йилда таржима қилиниб, мухтасар тарзда 2003 йилда Э.Эйдемиллер, И.Добряков, И.Никольскаялар томонидан Интернет тармоғига узатилган «Оилавий муносабатларнинг эгилувчанлиги ва уюшганлигини диагностика қилиш» деб номланган методика вариантыдан фойдаланилди. Чунки мақсадимиз, аввало, ўша тадқиқот учун объект сифатида танлаб олинган тўлиқ ва нотўлиқ оилалардаги муносабатларнинг характерини ижтимоий тасаввурлар майдонидаги мезон сифатида қабул қилишдир.

Танланган методика одатда 3 хил вариантда ишлатилади:

1) фарзанд кўрмаган эр-хотинлар учун; 2) фарзанди бор эр-хотинлар учун ва 3) ўсмир ёшли фарзанди борлар учун. Охири ҳолат бизга маъқул келди, чунки кичик ёшли боласи бор эр-хотинлар билан ўсмир ёшли фарзанди борлар ўзаро муносабатида катта фарк бўлади. Ушбу методика ўзбек тилига таржима қилиниб, танлаб олинган тўлиқ ва нотўлиқ оила вакилларига ҳамда уларнинг ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги фарзандларига тўлдириш учун берилди ва натижаларни фарзандларнинг бошқа маълумотлари, жумладан, истиқбол тўғрисидаги тасаввурлари натижалари билан ҳамда оналарнинг ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги фарзандининг психологик ҳолатини биллиши тести натижалари билан солиштирилди.

«Оилавий муносабатларнинг эгилувчанлиги ва уюшганлигини диагностика қилиш» (ёки қисқача nomi FACES III) методикасининг оналарга берилган вариантыда йўриқнома ҳам тақдим этилди.

Методиканинг моҳиятига кўра, айти шунга мос вариант ўсмир ва илк ўспиринлик ёшли болаларга ҳам берилиши мумкин. Бундан ташқари, тадқиқотнинг мантиғидан келиб чиқиб, ўсмир ва илк ўспирин ёшли тўлик ҳамда нотўлик оила фарзандларига ҳам тўлдириш учун анкета берилди.

Ушбу услуб ёрдамида қўлга киритилган натижалар 120 та тўлик (N=120) ва 135та танланган нотўлик (N=135) оила мисолида таҳлил этилди. Бу ўринда исбот талаб қилган илмий фараз шундан иборат эдики, бизнингча, тўлик ва нотўлик оилалардаги она-аёлнинг фикри ва уларда тарбияланётган фарзандларнинг фикрида муайян фарқлар бўлиб, бу фарқ, энг аввало, оиладаги маънавий муҳит, унинг қанчалик уюшганлиги ва фарзандларнинг истикболда оилавий муносабатлар тизимидаги ўз ўрни ҳақидаги ижтимоий тасаввурларида акс этади. Бу фаразни ҳаётний кузатишлар асосида ҳам билиш мумкин эди, лекин эмпирик кузатишларда уюшганликнинг аниқ мезонлари ва чегараларини билиш амалий аҳамият касб этади. Қуйида келтирилган жадвалларда иккала тоифа оиладаги оналарнинг ўз оиласида уюшганлик ва унинг мезонлари тўғрисидаги фикрлари келтирилган.

2.2.1- жадвал

Тўлик оиладаги оналар (n= 135) нинг оилавий муноса-батлар эгилувчанлиги ва уюшганлиги ҳақидаги тасаввурларига кўра тақсимоги, % ҳисобида

Уюшганлик	Ҳиссаси(%)	Эгилувчанлик	Ҳиссаси(%)
Уюшмаган	25,0	Деярли намо-ен бўлмайди	7,5
Тарқок	18,3	Баъзан намо-ен бўлади	30,0
Бирлашган	36,7	Эгилувчан	45,8
Ноаниқ	20,0	Тартибсиз	16,7
	100%		100%

Жадвалдан кўринадикки, тўлик оила аъзоси бўлган оналарнинг аксарияти (36,7%) ўз оиласида фарзандлар ва бошқа аъзолар билан

уюшган гарзла турмуш кечирishiни, муносабатлар ижтимоий-психологик нуктаи назардан тахлил килинганда маълум маънода эгилувчанлик (45,8%) борлигини тан олади. Тўғри, уларда ҳам муаммолар бор, чунки 135 нафар онадан 30 нафари (25%) саволларга жавоб бериш асносида оиласида уюшмаганлик ҳолатлари, эгилувчанлик эса баъзан-баъзан (30%) намоён бўлиши ва мавжуд эканлигини тан олади. Бу ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги фарзанди бор ота-оналар ва фарзандлар ўртасида кўпинча келишмовчилик, ўзаро бир-бирларини тушунмаслик ҳолатлари рўй бериб туришидан дарак беради. Муносабатларнинг эгилувчанлигида ҳам муаммолар нисбатан бу тоифа оилаларда кам, чунки деярли 50 % оналар ўзаро муносабатлар уларнинг оиласида вазифага қараб мослашишини, адаптация жараёнлари ҳам ёмон эмаслигини қайд этган. Чунки аксарият оилаларда оилавий роллар ўзаро тақсимланган ва бунга оила аъзолари роя қиладилар. Оилада интизом, қоидаларга роя қилиш кўникмалари шаклланган, оиланинг етакчи лидери мавжуд ва унинг ижтимоий мақомини барча оила аъзолари, жумладан, ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидагилар тан оладилар. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, бу тоифа оилагагиларнинг ўзаро муносабатлари ёмон эмас, улар вазиятга қараб эгилувчанлик касб этади. Шунга қарамай, 29 ҳолатда барибир оилада муайян ижтимоий- психологик муаммоларнинг мавжудлиги тан олинган.

Нотўлик оилагаги оналарнинг жавобларида, биров фаркли ўлароқ, муносабатлар туфайли оиланинг кўпроқ уюшмаганлиги намоён бўлди (2.2.2-жадвал). Оналарнинг берган жавобларидан муносабатлар чегарасининг тарқоқлиги аён бўлди, чунки салкам 29 % оналар ўз жавобларида уларнинг оилавий муносабатлари уюшганликдан кўра уюшмаганлик хос эканлигини тан олган. Чунки аксарият оналарнинг жавобларида оила аъзоларининг ўртасида ҳиссий алоқалар кўнгилдагидай эмаслиги, қарорлар қабул қилиш кўпроқ ўзларининг зиммаларида эканлиги, ўсмир ва илк ўспирин ёшидаги фарзанди билан бўш вақтни ташкил этишга имконияти йўқлиги, фарзандининг дўстларини умуман тан олмаслигини қайд этдилар.

Нотўлик оиладаги оналар (n= 135) нинг оилавий муносабатлар эгилувчанлиги ва уюшганлиги ҳақидаги тасаввурларига кўра тақсимоти, % ҳисобида

Уюшганлик	Ҳиссаси(%)	Эгилувчанлик	Ҳиссаси(%)
Уюшмаган	28,9	Дсярли намоён бўлмади	16,3
Тарқок	22,2	Баъзан намоён бўлади	22,2
Бирлашган	22,2	Эгилувчан	18,54
Ноаниқ	26,6	Тартибсиз	42,96
	100%		100%

Бунинг асосий сабаби, албатта, она билан фарзанд ўртасидаги муносабатларда эгилувчанлик камлиги билан изоҳланади, чунки 42.96 фоиз оналар муносабатларда эгилувчанликка йўл қўймасликларини ўзлари тан олганлар. Рақамлар шундан далолат бермоқдаки, одатда она-бола муносабатлари хаотик, тартибсиз характерга эга. Чунки оналарнинг 58 нафари берган жавоблар оилада барибир назоратнинг мунтазам характерга эга эмаслиги, оилавий роллар тақсимоти йўқлиги, онанинг барча томонидан лидер деб эътироф этилмаслиги, оилавий қонун-қоидаларга риоя этиш сустигидан дарак бермоқда. Фақат 25 нафар онагина вазият тақозоси билан муносабатларни тузата олиши, оилавий қонун-қоидалар ўзгариши мумкинлигини эътироф этдилар. Бошқа жуда кам ҳолатларда бу ишнинг рўй бериши эътироф этилди.

Демак, нотўлик оиладаги она ўзининг ягона «катта» эканлигидан келиб чиқиб, оилавий ўзаро муносабатларни мувофиқлаштиришни истайди, лекин бу истак ўсмир ёки илк ўспириннинг «ўзини катта» деб ҳис қилишга бўлган эҳтиёжи билан тўқнашиб, она ва бола ўртасида турли низоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Бу

эса онанинг етакчи эканлигини тан олмаслик ҳолатини туғдиради. Энди ушбу маълумотларни шу оналарнинг фарзандларидан олинган, уларнинг истиқболда оилавий муносабатлар ва оиладаги ҳамжиҳатлик, уюшганликни қандай тасаввур қилишлари борасидаги маълумотлар билан солиштирамиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, респондент ўсмир ва илк ўспиринларнинг аксарият жавоблари тақдим этилган шкаланинг 4-чи ва 5-чи устунларида белгиланди. Яъни ёшлар келажакдаги оиласини демократик, уюшган ва фикрлар ҳамisha хурмат қилиниши устувор бўлган тарзда тасаввур қилади. Айрим жавоблардагина «деярли ҳеч қачон», «баъзан» каби жавоб устунларига белги қўйилган. Буни балки ўсмирларнинг романтик ҳис-туйғуларидир, деб изоҳлаш мумкиндир, лекин икки тоифа оилада тарбияланаётган ўсмирлар ва илк ўспирин ёшли болалар ҳамда қизлар ва ўғил болалар жавобларидаги фарқлар фикрларимизга ойдинлик киритди.

Масалан, биз оила аъзолари ўртасидаги ҳиссий-эмоционал яқинликнинг мавжудлигини кўрсатувчи жавоблар мисолида турли тоифа гуруҳларнинг фикрлариши бир-бирига солиштирдик. Қуйидаги жадвалда оилавий уюшганликнинг муҳим кўрсаткичи бўлган ҳиссий яқинлик мезони бўйича олинган маълумотлар келтирилган. Чунки оилада маънавий муҳитнинг барқарор бўлиши, аъзоларнинг бир-бирларини гушунишлари, қўллаб-қувватлашлари оила ҳамжиҳатлиги ва уюшқоклигининг асосий мезонларидан биридир. Бунда оила аъзоларининг ҳар бири, биринчи навбатда катталар – ота ва она муҳим роль ўйнайди. Оиладаги шу каби муносабатларнинг реал мавжудлиги ўсмирлик ва илк ўспирин ёшидаги болаларда келажакда ўзи истаган оилани қандай тасаввур қилишига бевосита боғлиқ бўлади, деб ўйлаймиз. Лекин қайси кўрсаткичи устунлигига боғлиқ равишда болада умуман истиқбол тўғрисида тасаввурлар шаклланади. Бунда оиланинг ўрни бекиёс.

Ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги болалар (N= 275)нинг истиқболда улар хоҳлаган оиладаги ҳиссий яқинлик туғрисидаги тасаввурлари

(баллар ҳисобида)

Вариантлар	Тўлиқ оила		Нотўлиқ оила	
	Қизлар (N= 90)	Ўғил болалар (N= 50)	Қизлар (N= 86)	Ўғил болалар (N= 49)
1.Оиламда ҳамма бир-бирига ердан сўраб мурожаат қилган бўлар эди.	4,44	4,4	4,39	4,5
2.Оиламиз аъзолари ўзаро жуда яқин эканлигини ҳамيشа ҳис қилишимиз керак.	4,38	4,5	4,56	4,9
3.Оиламиз учун бирлик, ҳам-жиҳатлик ута муҳим бўлиши керак.	5	4,6	5	4,8

Демак, иккала тоифа ёшлари ҳам келгусида оиласида, энг аввало эр-хотин ва фарзандлар ўртасида яқин ҳиссий-эмоционал муносабатлар бўлиши, ҳар қандай шароитда оила аъзолари бир-бирларига суяниши ва кўмакдош бўлишининг тарафдоридирлар. Бу ўғил болалар ва қизлар тўплаган балларнинг нисбатан юқори эканлигидан кўринади. Чунки улар аксарият ҳолатларда анкетани тўлдираётганда «ҳамиша», «тез-тез» жавобларини танлаганлар. Биз тадқиқот мақсадини белгилаб, ушбу методика билан ишлаганда устун рақамларни балл сифатида қабул қилдик. Агар респондент «ҳамиша» жавобини белгилаган бўлса, ўша жавоби учун «5» балл, «тез-тез» жавобини белгилаган бўлса, «4» балл ва шундай тарзда 1-чи графадаги жавобни белгилаган бўлсалар, мос равишда «1 балл» олди. Тадқиқот натижалари эмпирик таҳлил қилинганда шу каби ҳар бир мезон бўйича олинган маълумотларни ҳар бир тоифа респондентлар мисолида аввал жами баллари кўшиб чиқилди, сўнгра нисбий миқдорини фоизларда ўрганиб чиқдик.

Юқоридаги маълумотларнинг ишончлилиқ даражасини аниқ-

лаш мақсадида математик-статистик қайта ишлов методларидан фойдаланилди. Бунда таққослашнинг Стъудент ва Пирсон томонидан таклиф этилган мезонларидан фойдаланган ҳолда «Оилавий муносабатларнинг эгилувчанлиги ва уюшганлигини диагностика қилиш» (ёки қисқача номи *FACES III*) методикасининг тўлиқ оила вакиллари ҳамда нотўлиқ оила вакиллари томонидан бажарилган вариантлари бўйича олинган натижалардаги тафовутнинг ишончлилик даражаси аниқланди.

2.2.4 - жадвал

Тўлиқ оиланинг уюшганлиги даражасини ифодаловчи кўрсаткичларни Стъудент усулида қиёслаш натижалари

№	Гуруҳлари қиёслаш	$X_1 \pm Sx_1$	$X_2 \pm Sx_2$	D	$k = n_1 + n_2 = 2$	$t_{\text{факт}} - X_i$ квадратнинг фактик натижаси	$t_{\alpha} - X_i$ квадратнинг критик мезон даражаси	P-Ишончлилик даражаси
1	Уюшмаган- тарқоқ	30±0,1	22±1,1	8	50	7,27	3,55	0,001
2	Тарқоқ- бирлашган	22±1,1	44±1,6	-22	64	-11,34	3,46	0,001
3	Бирлашган –ноаниқ	44±1,6	24±1,2	20	66	10	3,46	0,001
4	Уюшмаган- бирлашган	30±0,1	44±1,6	-14	72	8,8	3,46	0,001
5	Уюшмаган-ноаниқ	30±0,1	24±1,2	26	52	11,6	3,55	0,001
6	Ноаниқ- тарқоқ	24±1,2	22±1,1	2	44	1,23	3,55	—

Рақамлардан тўлиқ оиланинг уюшмаганлиги $X_1 = 30 \pm 0,1$ га, тарқоқлиги $X_2 = 22 \pm 1,1$ га тенг, эркин сон $k = 30 - 22 - 2 = 50$ бўлганда, Стъудент усулида уюшмаганлик ва тарқоқлик даражалари солиштириш натижалари улар ўртасидаги фарқ $d = 8$ га, фактик сон $t_{\text{факт}} = 7,27$ га тенг бўлганда, Стъудент критик мезон сони $t_{\alpha} = 3,55$ га тенг эканлиги аниқланди. Фактик сон критик мезон сонидан катта

бўлганлиги учун улар ўртасидаги фаркнинг ишончлилиқ даражаси $P > 0,001$ га тенг. Бундан кўринадики, тўлиқ оилаларга оилавий уюшмаганлик хос бўлишига қарамай, улар тарқок эмаслиги, яъни муносабатларнинг муайян маънода изчиллиги, стабил ва кўпроқ ижобий тусли эканлиги исботланди ва бу кўрсаткичлар бир-бирдан фарқ қилди. Бундай тарқок бўлмаган оилада тарбияланадиган фарзандда оилавий ҳамда ҳаётий кадриятларга нисбатан адекват, ҳолис муносабат шаклланишига замин етарли, деб ҳулоса қилиш мумкин.

Қолган рақамлардан кўриниб турибдики, тўлиқ оиланинг тарқоклиги ва бирлашганлиги ўртасида ($d=22, k=64, t_{\text{факт}} = 11,34 > t_{\text{си}} = 3,46, P > 0,001$), бирлашганлиги ва ноаниқлиги ўртасида ($d=20, k=66, t_{\text{факт}} = 10,34 > t_{\text{си}} = 3,46, P > 0,001$), уюшмаганлик ва бирлашганлик ўртасида ($d=14, k=72, t_{\text{факт}} = 8,8 > t_{\text{си}} = 3,46, P > 0,001$), уюшмаганлик ва ноаниқлик ўртасида ($d=26, k=52, t_{\text{факт}} = 11,6 > t_{\text{си}} = 3,55, P > 0,001$) муайян тафовутлар бўлиб, ноаниқлик ва тарқоклик ўртасида ишонарли тарзда фарқлардаги аниқлик кузатилмади, чунки бу ўринда фарқ, яъни $d=2, k=44, t_{\text{факт}} = 1,23 < t_{\text{си}} = 3,55$ бўлганлиги учун улар ўртасидаги озгина фарқ ($d=2$) ишончлилиқ даражасига етмади. Ушбу ҳодиса ноаниқлик ва тарқокликни тўлиқ оилаларда баҳолаш қийин кечганлигини ва респондентлар ушбу хусусиятларни тўлиқ ажрата олмаганлигини кўрсатади.

Оилавий муносабатлардаги ўзгарувчанлик, эгилувчанлик, бир-бирларига нисбатан сабр-тоқатнинг асоси бўлгани учун ҳам биз ишлатган методикадаги «Эгилувчанлик даражаси» кўрсаткичларидаги статистик боғлиқлик аҳамиятли ҳисобланади.

Тўлиқ оиланинг эгилувчанлиги даражасини белгиловчи кўрсаткичларни Стъудент усулида қиёслаб, шуни аниқладикки, бундай муҳитдаги муносабатларда эгилувчанлик деярли намоён бўлмайди, фақат $X_1 = 90 + 0,99$ га ва $X_2 = 36 + 0,72$ га тенг бўлганда, айрим ҳолатларда намоён бўлиши мумкин.

Нотўлиқ оилага хос бўлган муносабатлар эгилувчанлигида эса бироз ўзига хослик мавжуд ва бу бола психологиясига муайян таъсир кўрсатади. Нотўлиқ оиланинг уюшганлик даражасини белгиловчи кўрсаткичларни Стъудент усулида қиёслаш натижасида унинг уюшмаганлиги $X_1 = 39 + 1,17$ га тенг, тарқоклиги $X^2 = 30 + 0,9$ га

тенг эканлиги аниқланди. Эркин сон $k=67$ бўлганда, Стъюдент усулида уюшмаганлик ва таркоқлик даражалари солиштирилганда, улар ўртасидаги фарк $d=9$ га, фактик сон ($t_{\text{факт}} = 6,12$ га тенг бўлиб, Стъюдент критик мезони сони $t_{\text{крит}} = 3,37$ га тенг эканлиги аниқланди. Фактик сон критик мезон сонидан катта бўлганлиги учун улар ўртасидаги фаркнинг ишончлилиқ даражаси $P>0,001$ га тенглиги, яъни нотўлиқ оилаларда оиланинг маълум маънода уюшмаган-таркоқлиги исботланди ва бу кўрсаткичлар бир-биридан фарк қилади.

2.2.5-жадвал

Нотўлиқ оиланинг уюшганлик даражасини ифодаловчи кўрсаткичларни Стъюдент усулида қиёслаш натижалари

№	Гуруҳларни қиёслаш	$X_1 \pm Sx_1$	$X_2 \pm Sx_2$	D	$k = n_1 + n_2 - 2$	$t_{\text{факт}} = \frac{X_1 - X_2}{\sqrt{S^2}}$ квадратнинг фактик натижаси	$t_{\text{крит}} = X_{\text{крит}}$ квадратнинг критик мезон даражаси	P-Ишончлилиқ даражаси
1	Уюшмаган-таркоқ	$39 \pm 1,17$	$30 \pm 0,9$	9	67	6,12	3,37	0,001
2	Таркоқ-бирлашган	$30 \pm 0,9$	$30 \pm 0,9$	0	58	-	3,46	---
3	Бирлашган-ноаник	$30 \pm 0,9$	$36 \pm 0,72$	-6	64	-5,26	3,37	0,001
4	Уюшмаган-бирлашган	$39 \pm 1,17$	$30 \pm 0,9$	9	67	6,12	3,37	0,001
5	Уюшмаган-ноаник	$39 \pm 1,17$	$36 \pm 0,72$	3	73	2,2	3,37	---
6	Ноаник-таркоқ	$30 \pm 0,9$	$36 \pm 0,72$	-6	64	-5,26	3,37	0,001

Бундай фарқлар бирлашганлик ва ноаниклик ўртасида ($d=-6$, $k=64$, $t_{\text{факт}} = -5,26 > t_{\text{крит}} = 3,37$, $P>0,001$), уюшмаганлик ва бирлашганлик ўртасида ($d=9$, $k=67$, $t_{\text{факт}} = 6,12 > t_{\text{крит}} = 3,37$, $P>0,001$), ноаниклик ва таркоқлик ($d=-6$, $k=64$, $t_{\text{факт}} = 5,26 > t_{\text{крит}} = 3,37$, $P>0,001$) ҳам мавжуд бўлиб, нотўлиқ оиланинг таркоқлиги ва бирлашганлиги ўртасида ($d=0$, $k=58$, $t_{\text{факт}} = 0 < t_{\text{крит}} = 3,46$,) ҳамда уюшмаганлик ва ноаниклик

ўртасида ишонarli тарзда боғликлик (аниклик) кузатилмади ($d=2$, $k=44$, $t_{\text{факт}} = 1,23 < t_{\text{крит}} = 3,55$, бўлганлиги учун улар ўртасидаги фарқ ишончлилик даражасига етмади.

Нотўлиқ оиланинг эгилувчанлиги даражасини белгиловчи кўрсаткичларни ҳам Стъюдент усулида киёслаиб, куйидаги матълумотлар олинди.

2.2.6-жадвал

Нотўлиқ оиланинг эгилувчанлиги даражасини ифодаловчи кўрсаткичларни Стъюдент усулида киёслаш натижалари

№	Гуруҳларни киёслаш	$X_1 \pm Sx_1$	$X_2 \pm Sx_2$	D	$k = n_1 + n_2 - 2$	$t_{\text{факт}} - X_1$, квадратнинг фактик натижаси	$t_{\text{крит}} - X_1$, квадратнинг критик мезон даражаси	P-Ишончлилик даражаси
1	Деярли намоён бўлмайдн-баъзан намоён бўлади	22+/-1,1	30+/-0,9	-8	50	5,63	3,46	0,001
2	Баъзан намоён бўлади-эгилувчан	30+/-0,9	25+/-1,25	5	53	3,26	2,66	0,001
3	Эгилувчан-тартибсиз	25+/-1,25	58+/-1,16	-33	83	19,4	3,46	0,001
4	Деярли намоён бўлмайдн-эгилувчан	22+/-1,1	25+/-1,25	-3	45	-1,8	2,02	---
5	Деярли намоён бўлмайдн-тартибсиз	22+/-1,1	58+/-1,16	-36	78	22,6	3,37	0,001
6	Баъзан намоён бўлади-тартибсиз	30+/-0,9	58+/-1,16	-28	86	19,1	3,37	0,001

Нотўлиқ оиладаги муносабагларда эгилувчанлик $X^1 = 22+/- 1,1$ га тенг бўлганда деярли намоён бўлмайдн, $X^2 = 30+/- 0,9$ га тенг бўлса баъзан намоён бўлади. Эркин сон $k=50$ бўлганда, Стъюдент усулида деярли намоён бўлмайдн, даражалари солиштирилганда улар ўртасидаги фарқ $d=-8$ га, фактик сон $t_{\text{факт}} = 5,63$ га, Стъюдент критик мезони сони $t_{\text{крит}} = 3,46$ га тенг эканлиги аникланди.

Фактик сон критик мезон сонидан катта бўлганлиги учун улар ўртасидаги фаркнинг ишончилилик даражаси $P > 0.001$ га тенглиги исботланди ва бу кўрсаткичлар бир-биридан фарк қилади. Бундай фарқлар нотўлиқ оиланинг баъзан намоён бўладиган эгилувчан муносабатларини кўрсатади. Демак, нотўлиқ оила оналарининг берган жавобларида ижтимоий муносабатларнинг чегараси тарқок эканлигига ишониш мумкин бўлади, чунки 29% оналарнинг жавобларида улар оиласидаги муносабатларга уюшганликдан кўра уюшмаганлик хос эканлиги намоён бўлган. Муносабатларда самимият ва эгилувчанликнинг йўқлиги эса, ўз навбатида, она билан фарзанд ўртасида психологик масофа (*дистанциянинг*) мавжудлигини кўрсатади. Юқорида таъкидланганидек, бундай оилада «беғоналашув» ҳодисаси бор. χ^2 – Пирсон усулида тўлиқ ва нотўлиқ оиланинг уюшганлик даражаси кўрсаткичлари ўртасидаги фарқлар ўрганилган қуйидаги натижалар олинди.

2.2.7 -жадвал

χ^2 – Пирсон усулида тўлиқ ва нотўлиқ оиланинг уюшганлик даражаси кўрсаткичлари ўртасидаги фарқни ҳисоблаш натижалари

№	Гуруҳлар	P- тўлиқ оила	P ¹ –нотўлиқ оила	P-P ¹	d ²	d ² /p ¹
1	Уюшганлик	25,0	28,9	-3,9	15,21	0,52
2	Тарқоклик	18,3	22,2	-3,9	15,21	0,68
3	Бирлашган	36,7	22,2	14,5	210,25	9,45
4	Ноаник	20,0	26,7	6,7	44,89	1,68

$$\sum d^2/p = 12,33$$

Мезон талаблари бўйича фарқ Пирсоннинг χ^2 усули ёрдамида таққосланганда $\chi^2_{\text{факт}}$ - квадратнинг фактик ($\chi^2_{\text{факт}}$) кўрсаткичи 12,3 га тенг бўлиб, эркин сон $k=(4-1)(2-1)=3$ га тенг бўлганда $\chi^2_{\text{крит}}$ - квадратни критик мезони $\chi^2_{\text{крит}}=11,34$ катта бўлганлиги улар ўртасидаги фарқнинг ишончили $P > 0.001$ даражада эканлигини кўрсатади. Демак, иккала тоифа оиладан олинган эмпирик маълумотларда аҳамиятли фарқ мавжуд экан. Худди шундай ишончли фарқ танланган оила-

лардаги муносабатларнинг эгилувчанлигига ҳам хос эканлиги исботланди.

2.2.8-жадвал

χ^2 – Пирсон усулида тўлиқ ва нотўлиқ оиланинг эгилувчанлик даражаси кўрсаткичлари ўртасидаги фарк

№	Гуруҳлар	P- тўлиқ оила	P ¹ –нотўлиқ оила	P-P ¹	d ²	D ² /p ¹
1	Деярли намоён бўлмади	7,5	16,3	-88	77,49	4,75
2	Баъзан намоён бўлади	30,0	22,2	7,8	60,84	2,74
3	Эгилувчан	45,8	18,54	27,26	743,10	40,08
4	Тартибсиз	16,7	42,96	26,29	691,16	16,08

$\Sigma d^2/p = 63,65$

Тўлиқ ва нотўлиқ оиладаги ижтимоий-психологик муносабатларнинг характерини ўрганиш куйидаги дастлабки хулосаларни шакллантиришга имкон берди:

– ўсмирлик ва илк ўспирин ёшидаги фарзанди бор ота-оналар ва фарзандлар ўртасида кўпинча келишмовчилик, ўзаро бир-бирларини тушунмаслик ҳолатлари рўй беришига қарамай, тўлиқ оила аъзоси бўлган оналарнинг аксариятида фарзандлар ва бошка аъзолар билан муносабатлар анча ижобийлиги боис, бундай оилаларга муайян маънода уюшганлик, эгилувчанлик хос эканлиги исботланди:

– нотўлиқ оилалардан олинган жавоблар эса тўлиқ оиладаги оналарнинг жавобларидан фарқли ўларок, муносабатларда биров уюшмаганлик намоён бўлаётганлигини кўрсатди; оналарнинг берган жавобларида оиладаги шахслараро муносабатлар таркок, уларга уюшганликдан кўра уюшмаганлик хос эканлиги акс этди;

– нотўлиқ оиладаги она ўзини ягона «катта» деб ҳис қилиши умуман ўзаро муносабатларда эгилувчанликнинг камлигини таъминлайди ва бу ҳолат она ва бола ўртасидаги турли майда низо-ларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади;

– «Оилавий муносабатларнинг эгилувчанлиги ва уюшганлигини диагностика қилиш» (ёки қисқача номи *FACES III*) методикаси орқали олинган маълумотлар ногўлиқ оилалаги фарзандлар ижтимоий тасаввурларида келажакдаги оиласини демократик, уюшган ва фикрларни ҳамиша ҳурмат қилиш устувор бўлишини орзу қилган ҳолда тасаввур қилишини кўрсатди:

– ногўлиқ оилада она образи бола учун табиий авторитет, хатти-харакатлар учун андоза ролини ўйнайди, зеро, бола ўз отаси ёки онаси образида ҳаминла мукамалликни, яхши фазилатлар соҳибини излайди; бу ҳолат қизларда муайян маънода камрок зиддиятларни келтириб чиқарсада, отасиз ўсаётган қизларда оилада отанинг ўрни ва роли, умуман, эркаклар тўғрисидаги поадекват тасаввурлар шаклланишига олиб келиши мумкин;

– иккала тоифа ёшлар гуруҳи ҳам келгусида оиласида, энг аввало, эр-хотин ва фарзандлар ўртасида яқин ҳиссий-эмоционал муносабатлар бўлиши, ҳар қандай шароитда оила аъзолари бир-бирларига суяниши ва кўмакдош бўлишининг тарафдори эканлигини тасдиқлади, ушбу ҳолат ижтимоий-психологик нуқтаи назардан муҳим бўлиб, бу каби фикрларни ногўлиқ оилага психологик ёрдам кўрсатиш шаҳобчаларида инобатга олиш зарур.

III-БОБ. ТҮЛИҚ ВА НОТҮЛИҚ ОИЛАДА ТАРБИЯЛАНАЁТГАН БОЛАЛАР ИСТИҚБОЛ ТЎҒРИСИДАГИ ТАСАВВУРЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ -ПСИХОЛОГИК ЎЗИГА ХОСЛИГИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ НАТИЖАЛАРИ

ТҮЛИҚ ВА НОТҮЛИҚ ОИЛАДА «ОНА-БОЛА» ЎЗARO МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИНИ ҲАМДА ПАТИ-ЖАЛАРИ

Оилада қандай шароит ва қандай психологик муҳит ҳукмрон бўлмасин, оналар аксарият ҳолатларда ўз фарзандларини психологик муҳофаза қилиш, уларни келгуси ҳаётга соғ-саломат ва билимли қилиб тайёрлашга уринадилар. Бу борала улар ўз фарзандларининг психологик томондан қандай жинсга оидлигидан келиб чиққан ҳолда феъл-атворини яхши билиши, айниқса, ўсмирлик ҳамда илк ўспиринлик ёшининг ўзига хос қонуниятларидан хабардор бўлиши катта роль ўйнайди. Шу боис ҳам, изланишнинг дастлабки босқичида танланган оилаларда оналар ўртасида тадқиқот ўтказдик. Иккинчи бобда келтирилган маълумотлардан ташқари ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги фарзандининг психологиясини оналар қанчалик билишини ўрганишни вазифа сифатида белгилладик, чунки мақсад она таъсирида шаклланадиган истиқбол тўғрисидаги ижтимоий тасаввурлар мазмунига уларнинг психологик саводхонлиги қандай тарзда роль ўйнашини аниқлашдир.

Ушбу мақсадга эришиш учун Ж.Пиаже ва И.Кон томонидан ишлаб чиқилган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги болаларнинг ўзига хос хусусиятлари инобатга олинган «Катталарнинг ўсмирлик ёшидаги фарзандларининг ёш хусусиятларини билишлари» номли тест методикасидан фойдаланилди (31). Методика ўзига хос тест бўлиб, у фақат битта саволга, яъни «Катталар ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёши психологиясини биладиларми?» деган саволга жавоб олишга имкон беради. Бу ўринда «катталар» ибораси кенг маънода ишлатилади, бу ота-оналардан ташқари. Ўқитувчилар, мураббийлар ва бошқалар ҳам бўлишлари мумкин. Айнан, ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги фарзандининг психологиясини билиш

она учун муҳим бўлганлиги сабабли, биз оналарга йўриқнома тақдим этдик. Қалит асосида аниқланган «хомак» бирликлар махсус жадвалда келтирилган кўрсаткичлар бўйича стандарт – Т белгиларга айлантирилди ва умумий натижалар тўлиқ оила вакиллари ҳамда нотўлиқ оила вакиллари гуруҳларида алоҳида-алоҳида таҳлил қилиниб, сўнгра умумлаштирилди. Методиканинг шартига кўра, натижалар ҳисобланаётган пайтда ҳар бир қалитга мос келган жавобга 1 балл, мос келмаганига 0 балл берилади. Ҳар бир текширилувчининг тест натижалари («хом» бирликлар) сўнгра стандарт (Т-бирликлар) натижаларга кўчирилади. Қуйидаги жадвалда 135 нафар она берган жавобларнинг қийматлари келтирилган.

3.1.1.-жадвал

Оналарнинг ўсмир ва илк ўспирин ёшидаги фарзандларини тушунишлари кўрсаткичлари бўйича нисбати (n=135)

Оналарнинг гуруҳлари	Оналар сони ва жавобларнинг% нисбати	«Хом» бирликларнинг ўртача қиймати	Т-бирликларнинг ўртача қиймати
«А» - гуруҳ	21 / 15,6	16,9	63-67
«В» -гуруҳ	65 / 48,15	12,7	50-53
«С» -гуруҳ	49 / 36,3	6,2	30-34

Жадвалдан кўрипадики, тест саволларига жавоб берган оналарнинг кўпчилиги, яъни 48 %дан зиёди ўсмир ва илк ўспирин ёшидаги фарзандини тушуниш бўйича ўртача даражага эгадир. Паст даражада тушунадиганлар ҳам кам эмас, улар 36,3 %ни ташкил этмоқда. Демак, танловдагиларнинг 15,6 % игина ўсмир ва илк ўспирин бола психологиясидаги мураккабликлар тўғрисида аниқ фикрга эга. Чунки методика шартига кўра, стандарт бирликлар катталарнинг ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги фарзандлари психологиясини билишининг уч даражасини билдиради:

«А» - гуруҳ- юкори даража - 60 стандарт бирликдан ортиқ;

«В» - гуруҳ- ўрта даража - 40-60 стандарт бирлик;

«С» - гуруҳ -паст даража - 40 стандарт бирликдан кам;

Оналар жавобларидан тўпланган «хомаки» бирликларни жадвалдаги стандарт бирликларга айлантириш шунга олиб келдики, юкори билимли «А» гуруҳ вакилларининг стандарт кўрсаткичлари ўртача 63-67 балл оралиғида, яъни шу туркум учун унчалик юкори эмас (жадвалга қаранг). Тадқиқот бошида тахмин қилинганидек, иккинчи ва еттинчи саволларга ота-оналарнинг аксарияти нотўғри жавоб берган. Бизнинг муҳитимизда, бу, аввало, оилаларда фарзандлар кўпчиликини ташкил этиши, она учун бошқа оила аъзоларининг (*қайнона-қайнота кабилар*) ҳам ташвишини қилиш мажбуриятлари бўлгани учун хаёли бўлиниши, бола психик ривожланишининг энг масъулиятли даврида, афсуски, унинг бошқа ташвишлари кўпайиб, ўсмир ва илк ўспирин ёшидаги фарзанди учун камрок вақт ажратиши билан изоҳланади. Лекин нотўлиқ оилаларда фарзандлар кам бўлгани билан барибир онанинг бошқа рўзғор ташвишлари билан боласининг психологиясига камрок эътибор бериши ҳам ўтказилган суҳбатларда аниқланди. Шунга карамай, бизда ота-оналар ўсмирлик ва илк ўспиринлик даврида ҳам болага ота-она томонидан доимий ғамхўрлик кўрсатилиши зарур, деб ҳисоблайдиганлар ҳам талайгина. Ёлғиз она билан ўтказилган суҳбатларда кўп ҳолатларда яқка ўғли ёки кизининг ҳар бир хатти-харакатига ўзи кўпроқ эътибор бериши маълум бўлди. Қолаверса, бизда бола мустақил рўзғор эгаси бўлганда ҳам ота-онанинг бағрида ва ғамхўрлиги остида бўлиши лозимлиги ҳақидаги тасаввурлар хануз сақланиб қолган ва нотўлиқ оила вакиласи бўлган она ўз хаётини фарзандисиз умуман тасаввур қилмайди. Лекин Шарк менталитети ва ўзбекчилик тамойиллари шундайки, ота-оналар вояга етаётган фарзандининг психологияси, айниқса, тараккиёт даврида биров кийин ҳисобланган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёши психологияси билан атайлаб илмий адабиётлар асосида шуғулланмайдилар. Бундай психологик саводсизлик эса кўпинча оиладаги катталар билан ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги фарзанд ўртасида пизолар келтириб чиқариши табиий.

Никоҳи барбод бўлган она билан унинг аини шу ёшдаги фарзанди ўртасидаги зиддият эса, назаримизда, мураккаброк ва кўпрок карама-каршилиқлар билан рўй беради. Фарзанднинг истикболда оила ва унинг кадриятлари тўғрисидаги тасавурлари мазмунида салбий тарзда акс этиши мумкин, деган фараз илгари сурилган эди. Лекин аниқ сўров натижаси бироз бўлсада, фикримиздан чекинишга мажбур қилди.

3.1.2-жадвал

Тўлиқ ва нотўлиқ оиладаги оналарнинг ўсмир ва илк ўспирин фарзандлари психологиясини тушуниши ва билиши даражасига кўра тақсироти кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар		Оила тури	
Статистик бирликлар	Оналар гуруҳлари	Тўлиқ оила	Нотўлиқ оила
«Хом» бирликлар	«А»	16,0	16,9
	«В»	14,5	12,7
	«С»	9,5	6,2
Т-стандарт бирлик	«А»	58	65
	«В»	48,5	51,5
	«С»	38	30,5
Ўртача қиймат		48,2	49,7

Икки турли оила вакиллари бўлмиш оналарнинг ўз фарзандлари психологиясини тушунишларини қийматларда баҳолаганимизда бироз бўлса-да, нотўлиқ оиладаги оналарнинг билиши ва тушунишлари юқори кўрсаткични берди. Бу ҳолатни юқоридаги фикрларнинг тасдиғи, деб биламиз. 3.1.2-жадвалдан кўринадики, умуман олганда, нотўлиқ оиладаги оналарнинг ўз болаларининг ёш хусусиятларини билишлари тўлиқ оила гуруҳиникидан ижобийроқ, юқорироқдир. Айнан шу гуруҳ, фоиз миқдориди бошқалардан юқори даражада билиш бўйича балл тўпладилар, яъни 16,9 фоиз, 16,0 фоиздан бироз бўлса-да юқори, лекин сезиларли юқори эмас. «Хомаки» кўрсаткичлар бўйича тўлиқ оиладаги оналарнинг берган жавобларида ҳам боласини ёмон биладиганлар кўпроқ (*мас равишда 9,5 ва 6,2*).

Тўпланган маълумотлар бўйича чиқариладиган умумий хулоса шуки, нотулик оиладаги оналар тўлик оиладагиларга нисбатан барибир боласининг индивидуал ва ёш хусусиятларига кўпроқ эътиборли эканлар. зеро, улар фарзандларидаги ёшга боғлиқ ўзгаришларни яққолроқ тасаввур қилади. Яъни ёлғиз она-асл ўз боласини диққат марказидан камроқ қочирингга, ундаги ўзгаришларнинг гувоҳи бўлишга иштиёқи бошқа тоифалардагилардан юқори бўлиши мумкин. Бу хулосани бошқа методикалардан олинган натижалар билан ҳам солиштириб кўрамиз.

Шундай методикалардан бири – бу турли таснифдаги ошларда гарбияланаётган ўсмир ва илк ўспиринлик ёшидаги болаларнинг қанчалик қўллаб-қувватланишга нисбатан истагини ўрганишга қаратилган услуб бўлди. «Қўллаб-қувватланишга нисбатан мотивацияни ўрганиш методикаси» нинг мантиғи шундайки, унинг ёрдамида шахснинг ўзини ўраб турган яқин инсонларининг доимий қўллаб-қувватлови, рағбатига эга бўлиш ва уларнинг кўнглидаги хатти-ҳаракат қилишга мойиллиги даражасини ўрганиш мумкин. Бундай мойиллик болалар психологиясига, айниқса, ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги фарзандларга ҳам хос бўлиб, яқин инсонларнинг мақтовини эпитип, амалга оширган сазъ-ҳаракатларини қўллаб-қувватлашларига сазовор бўлиш улар фаолиятининг кучли мотиви ҳисобланади.

Қўллаб-қувватланишга нисбатан мотивацияни ўрганиш методикаси дастлаб америкалик психологлар Д.Краун ва Д.Марлоулар томонидан 1960 ва 1964 йилларда ишлаб чиқилган эди. Уларнинг қўллаб-қувватланишга нисбатан мотивацияни ўрганиш шкаласи маҳаллий муҳитга мослаштирилди ҳамда ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги ўғил болалар ва кизларда синов ўтказилди. Методиканинг ўзбекча варианты 20та тасдиқ фикрдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бир қалит жавобга мослари бир баллдан баҳоланади. Маълумотларни қайта ишлаш айнан қалитга мос келган жавоблар миқдорини санаб чиқиб билан ифодаланади.

Умумий кўрсаткич қўллаб-қувватланган мотивларнинг умумий сони билан баҳоланиб, уларнинг қиймати 0 дан 20 гача диапазонда жойлашади.

Қуйидаги жавобларга «ҳа» деб жавоб берилган бўлса: 1, 2, 3, 4, 5, 8, 11, 14, 15, 16, 20; ва қуйидагиларга «йўқ» деб жавоб берилган

бўлса: 6, 7, 9, 10, 13, 17, 18, 19 респондент бир баллдан баҳоланади.

Кўрсаткич канчалик юкори бўлса, демак, қўллаб-қувватланишга нисбатан мотивация шунчалик кучли, яъни сўралувчи ўзаро мулоқот жараёнида ўзгаларнинг унга нисбатан хайрихоҳ бўлишларини ис-таши шунчалик юкори бўлади.

Оилавий ўзаро муносабатлар тизимида боланинг онаси (*она-онаси*) ва бошиқа янги яқин қариндошлар билан ўзаро муносабати коммуникатив акт сифатида ундаги мулоқотмандлик даражасини оширади, ўсмирлик ҳамда илк ўспиринлик даври зиддиятларини осонроқ бошдан кечиришини таъминлайди.

Ушбу сўровнома ҳам тўлик, ҳам нотўлик оила вакиллари бўлган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги болаларга тўлдириш учун берилди ва жавобларни калит асосида таҳлил қилинди. Де-мак, болалар тўплаган баллар канчалик юкори бўлса, уларда қўллаб-қувватланишга нисбатан мотивация юкори ва, аксинча, кичик баллар бундай интилишнинг йўқлигини билдиради, яъни бу шахснинг ташки ижтимоий муҳитдаги унга нисбатан ҳиссий-эмо-ционал яқинлиқни канчалик кўнглига яқин олиши, ўзгалар билан илик муносабатда бўлиб, уларни қўллаб-қувватлашга мойиллик ва шундай муносабатни ўзи учун ҳам исташини билдиради.

Қуйида келтирилган 3.1.3-жадвалда танловдаги барча ўсмир-лик ва илк ўспиринлик ёшидаги болаларнинг ушбу тест саволла-рига жавоб бериб, тўплаган балларининг ўртача арифметик қий-мати келтирилган. Рақамлардан кўринадики, тўлик ва нотўлик оиладаги ўсмир, илк ўспирин ёшли ўғил болалар ва кизларнинг ижтимоий қўллаб-қувватловга нисбатан мотивациясида кескин фарқ қилувчи устасовкалар намоен бўлгани йўқ. Чунки тўлик оила кизларининг 44,4 фоизи ва нотўлиқ оила кизларининг 41,9 фои-зи ўртача кўрсаткичларда қўллаб-қувватланишга нисбатан моти-вациялари кучли эканлигини кўрсатган бўлса, тўлик ва нотўлик оила йигитларининг юкори кўрсаткичлар борасидаги установкаларида нисбатан яқинлик ва ўхшашлик бор (44.0 ва 40.8).

Респондент ўемирлар ва илк ўеириш ёшидаги болалар(N=275) нинг кўллаб-қувватланишга нисбатан мотивацияси кўрсаткичлари

(% фоизларда)

Мотивация мезони	Қизлар (N= 176)			
	Нотўлиқ оила (N= 86)		Тўлиқ оила(N= 90)	
	%	Ўрт.ариф киймат	%	Ўрт.ариф киймат
Юқори (15-20 б.)	29,1	17,7	37,8	16,8
Ўртача (7-14 б.)	41,9	13,5	44,4	11,6
Паст (0-6 б.)	29,1	3,9	17,8	4,4
Ўртача киймат	100,1	11,7	100	10,9
Мотивация мезони	Ўғил болалар (N= 99)			
	Тўлиқ оила (N= 50)		Нотўлиқ оила (N= 49)	
	%	Ўрт.ариф киймат	%	Ўрт.ариф киймат
Юқори (15-20 б.)	40,8	16,7	44,0	15,4
Ўртача (7-14 б.)	51,0	13,1	38,0	12,6
Паст (0-6 б.)	8,2	3,3	18,0	5,5
Ўртача киймат	100	11,03	100	11,2

Агар баллар нуқтаи назаридан олинган эмпирик маълумотларни солиштирадиган бўлсак, тўлиқ оила ўғил болаларидан ташқари қолган гуруҳларнинг тўплаган баллари ўртача арифметик кийматдан (16.65 дан) юқорирок натижа берганлигини кўриш мумкин (*мос равишда 16,8, 17,7 ва 16,7 баллар*). Бундан ташқари, ўртача арифметик кийматни (12,7) танловдагиларнинг фақат нотўлиқ оилага тааллуқлилари кўпроқ тўплаган (13,5 ва 13,1). Мотивациянинг пастроқ кийматларини баллда ва фоизда тўлиқ оила қизлари ва ўғил болалари тўплаганлар. Бу натижалардан қандай хулосалар чиқариш мумкин?

Биринчидан, қандай оила бўлишидан катъи назар, ўғил болалар кизларга нисбатан айнан ўсмирлик ва шлк ўспиринлик ёшида ўзгалар томонидан қўллаб-қувватланишга кучлироқ эҳтиёж сезади. Чунки бу даврда ўзига хос «катталиқ ҳисси» пайдо бўлишига карамай, улар ўзгаларнинг психологик мададига мухтождирлар. Лекин бу ҳолат кўпроқ нотўлиқ оила ўғил болаларига хос эканлигини ҳам эътироф этиш лозим. Чунки нотўлиқ оиладаги кизлар ва ўғил болалар маълумотларига эътибор берсак, юкори балл олган кизларнинг (17,7) 29,1 фоизи ва ўғил болаларнинг 40,8 фоизи юкори балл (16,7) тўплаган. Демак, нотўлиқ оилада тарбияланаётган ўғил болалар ёлғиз она билан яшаса ҳам, унга суянч ва таянч бўлишни ният қилгани билан ўзгаларнинг қўллаб-қувватловига кўпроқ мухтожлигини намоён этганлар.

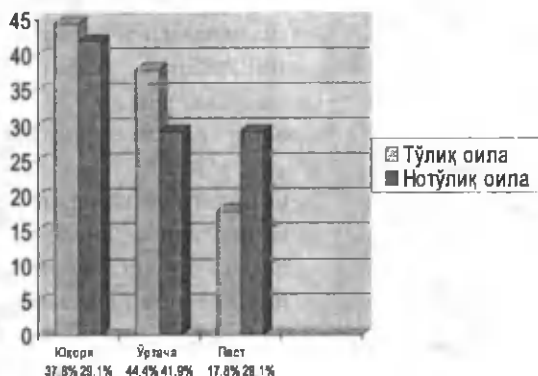
Иккинчидан, ўртача кўрсаткичларда қўллаб-қувватловга мухтожликни намоён этганлар умумий танловда аксариятни ташкил этишига карамай (44%), бу борада ҳам нотўлиқ оила вакиллари бўлган ўғил болаларнинг кўрсаткичлари ҳамманикидан юкорироқ (51%). Демак, бу ҳолат ҳам яна бир маротаба нотўлиқ оиладаги ўсмир, илк ўспирин ёшидаги ўғил болаларнинг ижтимоий қўллаб-қувватловга бошқаларга нисбатан кўпроқ эҳтиёж сезишини исботлаб турибди. Улар тўлиқ оиладаги тенгқурларидан бу борада кескин ажралиб турибдилар (38% ва 51 %). Чунки паст кўрсаткични ифода этувчи ракамлар нотўлиқ оила болаларида анчагина кам (8,2%).

Учинчидан, кизлар ҳақида фикр юритиладиган бўлса, икки тоифа оила вакилаларида туб фарқлар бир карашда кўзга ташлан-маса-да, нисбатан олинганда тўлиқ оила кизлари ижтимоий қўллаб-қувватловга кўпроқ мухтож эканлиги кўринади. Масалан, бу тоифа 17,8% кизлари паст кўрсаткичдаги мотивацияни намоён қилган, уларнинг тенгқурлари эса бундай мотивация 29,1 % ҳолатларда ўзларига хослигини билдирганлар. Бу ҳолат нотўлиқ оила вакиласи бўлмиш кизларнинг онаси таъсирида кўпроқ мустақилликка интилиши ва уни намоён этишининг белгисидир, деб хулоса қилишга асос бўлади.

Тўртинчидан, ёлғиз оналик хусусияти, яъни унинг оиладаги ягона тарбиячи ролини бажариши, мустақиллиги ва ўзини дадилроқ тутиши, биринчи навбатда, киз болаларга ижобий таъсир

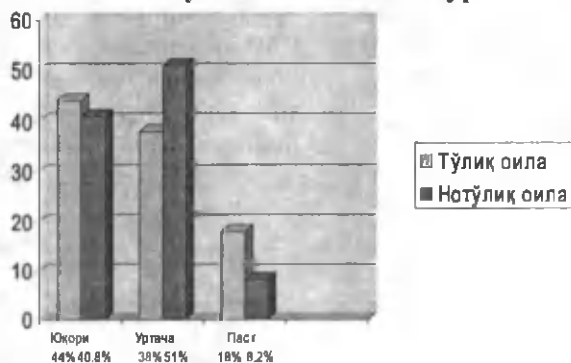
кўрсатади. Ўғил болага она кўпроқ ишонгани, унга суянгани билан аслида ўғил бола ўзи кимгадир суянишга кўпроқ эҳтиёж сезар экан. Бу ўғил боланинг отаси бўлишини киз болага нисбатан кўпроқ хоҳлашининг бир далили, деб баҳоланиши мумкин.

Респондент ўсмир ва илк ўспириш қиз болалар (N=176) нинг қўллаб-қувватланишга нисбатан мотивацияси бўйича тақсимоти кўрсаткичлари

3.1.1-расм

Респондент ўсмир ва илк ўспириш ўғил болалар (N=99) нинг қўллаб-қувватланишга нисбатан мотивацияси бўйича тақсимоти кўрсаткичлари

3.1.2-расм

Демак, ҳар қандай ҳолатда ҳам ўғил бола қизларга нисбатан оилада ота бўлишини айнан ўсмирлик ҳамда илк ўспиринлик даврида кўпроқ истайди. Бундай хоҳиш, бизнингча, балоғат ёшига ўтганда ўзгариши мумкин. Яъни кўллаб-қувватловга нисбатан мотивациянинг кучи амалда шахснинг ўзига нисбатан ишончи орғиши билан тўғри пропорционалдир.

Энди танловда қатнашган барча ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги ўғил ва қиз болаларнинг ҳаётий кадриятларга нисбатан устасовкалари ва ижтимоий тасаввурлари ўрганилди. Бунда ҳам оиланинг тўлиқ ёки нотўлиқлиги факти уларнинг когнитив тасаввурларига нечоғли ижобий ёки салбий таъсир кўрсатишига алоҳида эътибор қаратилади.

ТУРЛИ ТАСНИФДАГИ ОИЛАДА ТАРБИЯЛАНЎТГАН ЎСМИРЛАР ҲАМДА ИЛК ЎСПИРИН ЁШИДАГИ БОЛАЛАРНИНГ ҲАЁТИЙ КАДРИЯТЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ТАСАВВУРЛАРИНИ ЎРГАНИШ

Шундай қилиб, турли таснифдаги оилада тарбияланаётган ўсмирлик ҳамда илк ўспиринлик ёшидаги болаларнинг оиласи муҳитини, ундаги шахслараро муносабатларнинг характери «она-бола» муносабатлар тизимида ўрганиб чиқилди. Энди ушбу муносабатларнинг қанчалик ёшлар ижтимоий тасаввурларида оилга нисбатан кадриятлар тарзида шаклланганлигини ўрганиш натижалари таҳлил этилади.

Оила кадриятларига ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги болаларнинг муносабатини аниқлаш учун улар кенгрок ижтимоий муҳит доирасида ўрганилди ва бунинг учун М.Рокич томонидан тақлиф этилган «Кадриятлар ориентацияси» методикасининг ўзбек тилига ўгирилган вариантыдан фойдаланилди. Ушбу методика ўзичига олган кадриятларга муносабат тестини танловда иштирок этган тўлик ва нотўлик оила фарзандларига тақдим этилди ва ҳар бир кадриятнинг улар учун қанчалик кадрлилиги нуқтаи назаридан баҳолаб бериш вазифаси қўйилди.

Маълумки, М.Рокич тақлиф этган кадриятлар катори икки гуруҳли бўлиб, уларнинг бири-ичиси бевосита ифода этиладиган атамали сифатлар каторидан, иккинчиси – инструментал, яъни таянч иборалардан иборатдир. Тадқиқотнинг ўзини ўтказиш мураккаб ва натижаларни таҳлил этиш ҳам жуда кўп вақт талаб қиладиган жараён эканлигига қарамай, биз бу вазифани ўсмирлар ва илк ўспиринлик ёшидаги болалар олдига шу тариқа қўйдикки, улар иккала гуруҳ кадриятларини ҳам ўзлари учун қанчалик аҳамиятли эканлиги нуқтаи назаридан баҳолаб бердилар. Чунки уларнинг ҳаётий кадриятларга нисбатан муносабатларини билишимиз керак ва бу уларнинг келажакка бўлган муносабатларида муайян маъно касб этади.

Иزلанишнинг мақсади ва тадқиқотнинг кенг қамровли эканлигидан келиб чиқиб, биз методиканинг кадриятлар каторини олдик

ва муаллиф ишлагган қайта ишлов услубидан фойдаланмадик. Чунки бизни қизиқтирган асосий масала – бу таклиф этилган кадриятларнинг қайсилари танланган ижтимоий гуруҳ вакиллари учун энг кадрли ва аҳамиятли эканлигини билишдир. Маълумотларни қайта ишлаш жараёнида биз қуйидаги тамойилга амал қилдик: ўсмирлар ва илк ўспиринлар рейтинг тизимида белгилаб чиққан ҳар бир блокдаги 18 та кадриятдан дастлабки 10 позицияда энг кўп марта баҳоланган кадрият-сифатлар ажратилди. Аҳамиятли ўнликка кирган сифатлар энг эътиборли тарзда белгиланди ва уларнинг орасидан энг кадрлисини аниқлаб, шу асосда ёшларнинг ижтимоий ҳасавурлари ўрганилди. Қуйидаги 3.2.1-жадвалда тўлиқ ва нотўлиқ онла вакиласи бўлган қизларнинг кадриятлар А блоки бўйича берган маълумотлари келтирилди.

Олинган натижалар қайта ишланганда, юқорида белгиланган ўнтаклик рейтинги каторига кирганларни мос равишда шу ўринда неча киши белгилаганига эътибор берилди ва шу рақамлар саналиб, умумий танловдагилар сонининг максимал сон бўлиши мумкинлигидан келиб чиқиб, ўша рақамга бўлдик. Масалап, «саломатлик» кадрияти 90 нафар тўлиқ онла вакиллари жавобида «1» рақами билан энг кадрли кадрият сифатида биринчи ўринда баҳоланган бўлса, неча киши шу тарзда баҳолаганини 90га, яъни назарий жиҳатдан қабул қилинган сонга бўлдик.

Аниқроқ айтилса, ушбу танловда 71 нафар ўсмир ва илк ўспирин ёшидаги қиз «саломатлик» кадрияти рўпарасига «1» рақамини кўйган бўлса, оддий коэффициент чиқариш формуласидан фойдаланиб, 71ни 90 га бўлиб, 100 га кўпайтириб 78,9 коэффициентига эга бўлдик. Шу тариха барча гуруҳларнинг маълумотлари қайта ишланиб, танланган ҳар бир гуруҳ учун энг аҳамиятли бўлган ва келажagini шу кадриятлар билан тасаввур қилганларнинг жавобларига эга бўлдик.

3.2.1-жадвал

Тўлик ва нотўлик оила вакиллари бўлган ўсмир ва илк ўспирин ёшли кизларнинг ҳаётини қадриятларни (А блок) баҳолашлари натижаси (N= 176)

Қадриятлар	Тўлик оила кизлари (N= 90)	
	абс.	коэф.
1.Саломатлик	71	78,8
2.Жўшқин ҳаёт	53	58,9
3.Касбий омад	52	57,8
4.Мухаббат	40	44,4
5.Эркиндик	33	36,7
6.Бахтли оилавий ҳаёт	32	35,6
7.Жамиятда яхши ўринга эга бўлиш	31	34,4
8.Мустақиллик	25	27,8
9.Моддий таъминланганлик	23	25,6
10.Кенг тафаккур	17	18,9

Қадриятлар	Нотўлик оила кизлари (N= 86)	
	абс.	коэф.
1. Саломатлик	80	93
2. Моддий таъминланганлик	72	83,7
3.Тажрибалилик	70	81,4
4. Жўшқин ҳаёт	50	58,1
5. Мустақиллик	49	57
6. Касбий омад	44	51,2
7.Оилавий ҳаётдаги бахт	43	50

8. Маънавий камолот	43	50
9. Яқинларнинг бахти	33	38,4
10. Кексалик ҳузур-ҳаловати	20	23,3

Изоҳ: *абсолют қиймат-барча респондентлар жавобларининг натижалари.*

Маълумотлардан кўринадикки, иккала гуруҳ қизлар учун ҳам келажакда аҳамиятли бўлган кадриятлардан бири «саломатлик»дир. Ушбу кадрият аксарият қизлар жавобида «1» балл билан белгиланган, айниқса, нотўлиқ оила вакиллари учун унинг кадри янада юқори – 93 коэффициентга эга. Қолган кадриятлар борасида иккала гуруҳ тасаввурларида муайян фарқ бор, албатта. Масалан, тўлиқ оила қизлари учун истиқболда жўшқин, сермазмун ҳаёт кечиринч ёки касби борасида омадлироқ бўлиш кадрланса, нотўлиқ оиладан чиққан қизларга «жўшқин ҳаёт»дан кўра «моддий таъминланганлик» (83,7), «тажрибалилик» (81,4) аҳамиятлироқ. «Жўшқин ҳаёт» (58,1) коэффициент нуктаи назаридан тўлиқ оила қизлари маълумотига жуда яқин (*уларда 58,9*), лекин рейтинг маъносида 4-ўринда келмоқда. Худди шундай дастлабки ўнтакли каторида қайд этилган бошқа кадриятларнинг тахлили шуни кўрсатмоқдаки, иккала гуруҳ учун ҳам юқоридаги иккита кадриятдан ташқари яна «касбий омад» (*мос равишида тўлиқ ва нотўлиқ оила вакилларида – 57,8 ва 51,2*), «онлавий ҳаётдаги бахт» (*мос равишида – 35,6 ва 50,0*), «мустакиллик» (*мос равишида – 27,8 ва 57,0*), «моддий таъминланганлик» (*мос равишида – 25,6 ва 83,7*) каби кадриятлар юқори рейтингларда қайд этилган. Лекин уларнинг гуруҳ доирасидаги қайтарилишидаги фикрлар уйғунлиги нотўлиқ оила вакиллари бўлган қизлар фикридаги уйғунликдан, яқинликдан дарак беради. Масалан, «моддий таъминланганлик» кадриятининг ўзига эътибор берилса, иккинчи гуруҳ вакиллари, яъни нотўлиқ оилاداги қизларнинг аксарияти бу кадриятни 2-ўринга қўйиб, танлашда фикрлар бирлигини кўрсатган бўлса, 83,7 коэффициент олган тарзда, тўлиқ оила қизлари учун бу кадриятдан афзалроқлари мавжуд ва бу кадриятга муносабат билдиришда улар фикрида яқинлик унчалик кўрилмайдди, чунки бу гуруҳда ушбу кадриятнинг қайтарилиш коэффициенти 25,6 ни ташкил этади. Худди шундай «онлавий

хаётдаги бахт» кадрияти иккала гуруҳда ҳам эътиборли, лекин бу борадаги фикрлар яқдиллиги биринчи гуруҳда 35.6 коэффициентни берган бўлса, иккинчисида ҳар икки қизнинг бири бу кадриятни 7- каторда белгилаган бўлсада, фикрий бирликда улар тўлиқ оила вакилларидадан юқори коэффициентга эгалар – 50.

Кейинги босқичда биз бу иккала гуруҳнинг таянч, инструментал кадриятларга муносабатларини ўргандик, бунда ҳам юқоридаги тамойилларга асосландик (3.2.2-жадвал).

3.2.2- жадвал

Тўлиқ ва нотўлиқ оила вакиллари бўлган ўсмир ва илк ўспириги ёшли қизларнинг ҳаётий кадриятларини (Б блок) баҳолашлари натижаси (N= 176)

Кадриятлар	Тўлиқ оила қизлари (N= 90)	
	абс.	коэф.
1.Билимлилик	27	30
2.Кучли ирода	25	27,8
3.Тартиблилик, интизом	20	22,2
4.Кувноклик	20	22,2
5.Ўз фикрига эгалик	18	20
6.Дунёқараш кенглиги	17	18,9
7.Сабрлилик	16	17,8
8.Иш унумдорлиги	15	16,7
9.Ахлокийлик	13	14,4
10. Жавобгарлик, масъулиятлилик	10	11,1

Кадриятлар	Нотўлиқ оила қизлари (N= 86)	
	абс.	коэф.
1. Ахлокийлик	66	76,7
2.Сабрлилик	62	72,1

3. Ўз-ўзини назорат қилиш	50	58,1
4. Одиллик	48	55,8
5. Дунёқараш кенглиги	40	46,5
6. Иш унумдорлиги	34	39,5
7. Қувноқлик	31	36,05
8. Тартиб, интизом	23	26,7
9. Билимлилик	23	26,7
10. Ўз фикрига эгалик	10	11,6

Жадвалдаги натижалар кўпроқ шахспинг ўзида мужассам бўлишини истаган фазилат-кадриятларга алоқадорлиги билан аҳамиятлидир. Б-блок кадриятлари бўйича энг юқори рейтинг кўрсаткичига эга бўлган сифатлар тахлили, А-блокка писбатан олганда, бу иккала гуруҳ аъзолари фикрларида маълум маънода ўхшашлик ва яқинликни намоён этди. Чунки юқори рейтинг билан ўнликка тушган кадриятларнинг 8 таси иккала гуруҳ вакилаларида қайд этилган, фақат ўринлари ҳар хил.

Масалан, «билимлилик» кадрияти тўлиқ оила вакилаларида биринчи ўринда (30,0) турган бўлса, нотўлиқ оила вакилалари жаъо-бида тўққизинчи ўринда, лекин 26,7 коэффициент билан турибди. «Ахлоқийлик» каби муҳим кадрият бунинг акси – нотўлиқ оилادا бирипчи ўринда, тўлиқ оилادا – тўққизинчи ўринда ва анча паст коэффициентда акс этган. Умуман олганда, нотўлиқ оила вакиласи бўлган қизларнинг ушбу блок натижаларини ўрганганимизда, улар фикрида умумийлик ва бирлик яна бир маротаба намоён бўлди. Чунки бир хил кадриятни бир хил ўринда баҳолаш кўпроқ яна шу гуруҳ вакилларига хос бўлмоқда. Уларнинг энг қадри қадрият сифатида «ахлоқийлик», «сабрлилик», «ўзини ўзи назорат қилиш», «одиллик» кабиларни кадрлашлари кўпроқ ахлоқий мезонларда уларда қучлироқ намоён бўлиши, ҳар қалай улар шундай бўлишга интилишлари ва ён-атрофидагилардан айнан шунини кутишларини кўрсатади.

Тўлиқ оила вакилаларида эса кўпроқ интеллектуал ва иродавий сифатларни кадрлаш тенденцияси намоён бўлдики, улар учун «билимлилик», «қучли ирода» (бу сифат иккинчи гуруҳда унчалик

аҳалият касб этмаган), «тартиб, интизом», «кувноқлик» кабилар кўпроқ кадрли. лекин юкорида таъкидланганидек, негадир ушбу тоифа кизлари жавобларида фикрлар умумийлиги камдай, яъни коэффициентлар анча паст. Чунки «тартиб, интизом» кадриятига 25 нафар тўлик оила вакиллари муносабат билдириб, бу кадрият рейтинг каторида иккинчи ўринда тургани билан, нотўлик оиладан 23 нафар киз бу кадриятга ижобий муносабат билдирган, фақат рейтинг нуктаи назаридан у саккизинчи ўринда қайд этилди. Бу, умуман олганда, тўлик оилада тарбияланган кизлар билан нотўлик оилада тарбияланган қизларнинг ижтимоий установакаларида муайян фарқлар борлигини исботлайди.

Бевосита фарқ килувчи сифатларга келсак, тўлик оила кизларида юкори рейтингда қайд этилган «кучли ирода» ва ҳар бир ишга, фаолиятга нисбатан «жавобгарлик, масъулият» кадриятлари иккинчи гуруҳда биринчи ўнликлар каторидан ўрин олмаган. худди шундай нотўлик оила вакилларида қайтарилган «ўзини ўзи назорат килиш» ва «одиллик» каби сифатлар биринчиларда йўқ. Бу ҳам ахлокий кадриятлар ва уларнинг шаклланишида муайян шахсий позицияларда фарқ бўлиши. бунда ўсмир ва илк ўспирин ёшидаги кизларни бевосита ўраб турган ижтимоий муҳит ва ундаги шахслараро муносабатларнинг таъсири мавжуддир, деган фикрни тасдиқлайди.

Ўсмир ва илк ўспирин ёшидаги ўғил болаларнинг кадриятларга муносабатлари. биринчидан, киз болаларникидан биров фарқ килади, иккинчидан, ўзаро гуруҳий тафовутга ҳам эга эканлиги қуйида келтирилган жадвалдаги рақамлар ва рейтинг тартибидан кўриниб турибди. Масалан, агар кизлар учун «саломатлик» кадрияти ниҳоятда кадрли бўлиб, уни улар биринчи қаторларда – «1» балл билан белгиланган бўлсалар, ўғил болалар учун кадрият сифатида у мавжуд, лекин тўлик оила вакилларида «2» ва нотўлик оила вакилларида «7» балл билан ифодаланди, коэффициентларда ҳам биров тафовут мавжуд (*мас равишида қизларда 78,9 ва 93, ўғил болаларда эса – 76 ва 53,1*). Қолган кадриятларни баҳолашда эса гендер тафовут бор, десак ҳам бўлади.

Тўлиқ ва нотўлиқ оила вакиллари бўлган ўсмир ва илк ўсириш ёшли ўғил болаларнинг ҳаётини қадриятларни (А блок) баҳолашлари натижаси (N= 99)

Қадриятлар	Тўлиқ оила ўғил болалари (N= 50)	
	абс.	коэф.
1.Бахтли оилавий ҳаёт	39	78
2.Саломатлик	38	76
3.Эркинлик	34	68
4.Касбий фаоллик	28	56
5.Яқинларнинг бахти	25	50
6.Муҳаббат (севги)	24	48
7.Ҳақиқий дўстга эга бўлиш	24	48
8.Жўшқин ҳаёт	20	40
9.Мустақиллик	17	34
10.Ўзига нисбатан ишонч	16	32

Қадриятлар	Нотўлиқ оила ўғил болалари (N= 49)	
	абс.	коэф.
1.Иқтисодий фаровонлик	41	83,7
2.Эркинлик	40	81,6
3.Ўзига нисбатан ишонч	33	67,35
4.Бахтли оилавий ҳаёт	32	65,3
5.Жамоада ўз ўрнига эгалик	30	61,2
6.Мустақиллик	27	55,1
7.Саломатлик	26	53,1
8.Тажрибалилик	22	44,9

9. Яқинларнинг бахти	21	42.9
10. Маънавий камолот	18	36.7

Жадвалдан кўринадикки, тўлик оила вакиллари бўлган ўғил болалар учун «бахтли оилавий ҳаёт» (78) энг кадрли бўлса, нотўлик оилада тарбияланган ўғил болалар учун биринчи навбатда «иктисодий фаровонлик» (83,7), бахтли яшаш эса тўртинчи ўринда. лекин коэффиценти барибир юқори (65.3). Иккала гуруҳ вакиллари бўлган ўғил болалар учун бундан ташқари «саломатлик» (мос равишда 76 ва 53,1), «эркинлик» (мос равишда 68 ва 81,6), «яқинларнинг бахти» (50 ва 42,9), «мустақиллик» (34 ва 55,1), «ўзига нисбатан ишонч» (32 ва 67.35) каби қадриятлар деярли бир хил кадрли, шу маънодаки, улар дастлабки ўнликлар рейтингда инфодаланган. лекин коэффицентларда анчагина фарк мавжуд. Масалан, нотўлик оила вакили бўлган ўғил болалар баҳолари алоҳида таҳлил қилинса, улар учун келажакда ҳақиқий эркак сифатида дадил оёққа туриб, ўз оиласини ўзи бошқаришга нисбатан ижобий муносабат акс этади. Чунки улар учун «иктисодий фаровонлик», «эркинлик», «ўзига нисбатан ишонч» тушунчаси ниҳоятда кадрли ва бунда айнан шу гуруҳ вакиллари бўлган ўғил болалар фикридаги яқдиллик ҳам кўринадди. Танловдагиларнинг салкам ярми юқори коэффицентларда бу қадриятларга муносабат билдирганлар. Бундан ташқари, улар учун жамиятда муносиб ўрин эгаллаш, мустақил равишда фаолият кўрсатиш, тажриба орттириш, яқинларнинг бахтини кўриб, маънавий камолотга эришиш кабилар ҳам муҳим ҳисобланади.

Демак, онаси билан бирга яшаш, унга ҳамдардлик каби сифатлар бу тоифа ўғил болаларда эмпатия, мустақиллик, ўзигагина кўпроқ ишониб яшаш психологиясини шакллантиришга туртки бўлган. деган хулосани беради. Мазмунан тўлик оила вакиллари бўлган ўғил болаларнинг установакаларида бироз фарқ борлиги рақамлардан кўриниб турибди. бундан ташқари, қизлар каби бу тоифада нисбатан фикрлар яқдиллиги кўринмайди. Чунки ҳам ота, ҳам она бағрида бўлиш улар учун бахтли оила қуриш борасида ижобий установака шакллантиради, лекин улар иккинчи гуруҳдан фарқли «касбий фаоллик» (56), «севги, мухаббат»га эга бўлиш (48),

«хақиқий дўстга эга бўлиш» (48). «жўшқин хаёт» кечириниш (40) кабиларни ҳам кадрлайди.

Нотўлик оиладаги ўғил болалар учун эса юкорида таъкидланганлардан ташқари «ўзига нисбатан ишонч» (67,35), «жамоада ўз ўрнига эгаллик» (61,2), «мустақиллик» (55,1), «тажрибалилик» (44,9) каби кадриятларга муносабат ҳам ижобий. Демак, онага нисбатан эмпатия, ҳамдардлик уларнинг кўпроқ иродавий сифатларининг ўсишига, ўз кучига ишониб яшаш керак эканлиги фикрга олиб келиши маълумотлардан кўриниб турибди. Энг муҳими, нотўлик оилада тарбияланган ўғил болаларда ҳам, қиз болаларда ҳам маънавий камолотга интилиш каби муҳим кадриятларга муносабат мавжудлиги ҳақиқат бўлиб рақамларда ифодаланган. Бу, тўлик оила вакиллари уни умуман кадрламайди, деган хулосани келтириб чиқармайди (охиргиларида бу кадрият мос равишда қизлар ва ўғил болаларда 13 ва 16 ўринларда қайд этилган).

Иккала гуруҳ ўғил болалари учун умумий нарса – улар кексалик хақида кам ўйлайди, табиат гўзаллиги ва санъатга ишқибозлик ҳам кам намоён бўлган, биз учун хавотирли жихат – бу уларнинг ижодни кадрламасликлари. Албағта, бу ҳолатлар уларнинг, аввало, ёш хусусиятлари билан боғлиқ, деб ўйлаймиз ва айнан ҳозир улар учун долзарб бўлган кадриятлардан кейинги охириги ўринларда билдирилган муносабат, хали бу сифатларга интилиш уларда келажакда бўлмайди, деган фикрга олиб келмаслиги керак.

Эпили айни шу тоифа ўғил болаларнинг бевосита шахсий сифатларига алоқадор таянч сифатлар кадриятларга нисбатан билдирган муносабатлари тахлилини кўриб чиқамиз. Бу сифатлар блокида ҳам қизлар ва ўғил болалар, қолаверса, иккала тоифали оила вакиллари бўлган ўғил болалар фикрлашларида муайян умумийлик ва тафовутлар борлигини кўришимиз мумкин (3.2.4-жадвал).

Тўлик оилада тарбияланган ўғил болаларнинг кадриятлар рейтингидан юкори ўрин олган сифат – бу «тартиб, интизомлилик» бўлиб чиқди (76). Бу сифат нотўлик оиладаги ўғил болалар жавобларида ҳам юкори рейтингларда кўп қайд этилган, лекин ўрни – олтинчи ва коэффициенти 57,1 чунки охирилар учун энг аҳамиятли сифат – бу «кучли ирода» (81,6). Демак, бу блок жавобларида ҳам нотўлик оила вакиллари бўлган ўғил болалар учун иродавий

сифатлар катори муҳимдир, чунки кейинги иккинчи ўринда «сабр-лилик» (77.6) ни кадрлаш кетяпти. Ушбу сифат нотўлиқ оила кизлари учун айнан шундай аҳамиятли эканлиги оддий тасодиף бўлмаса керак. Бу ёлғиз она таъсири, унинг хаётдаги сабр-бардошига нисбатан боланинг муносабати бўлиши ҳам мумкин. Ёки турмуш ўртоғи билан яшамайдиган она фарзандларида кўпроқ тоқат ва сабрни тарбиялаши табиий эканлиги тўғрисида хулоса чиқаришга имкон беради.

3.2.4-жадвал

Тўлиқ ва нотўлиқ оила вакиллари бўлган ўсмир ва илк ўспирини ёшли ўғил болаларининг хаётгий кадриятларини (Б блок) баҳолашлари натижаси (N=99)

Кадриятлар	Тўлиқ оила ўғил болалари (N= 50)	
	абс.	коэф
1. Тартиблилик, интизом	38	76
2. Ўзига ва ўзгаларга танкидийлик	35	70
3. Ўз фикрига эгаллик	32	64
4. Одиллик	30	60
5. Виждонлилик	27	54
6. Билимлилик	26	52
7. Кучли ирода	24	48
8. Иш унумдорлиги	24	48
9. Ахлоқийлик	20	40
10. Қувноқлик	19	38

Кадриятлар	Нотўлиқ оила ўғил болалари (N= 49)	
	абс.	коэф.
1. Кучли ирода	40	81.6
2. Сабрлилилик	38	77.6

3. Дунёкараш кенглиги	33	67.35
4. Одилик	32	65.3
5. Зийраклик	30	61.2
6. Тартиб, интизом	28	57.1
7. Виждонлилик	27	55.1
8. Ахлокийлик	21	42.9
9. Ўз-ўзини назорат қилиш	18	36.7
10. Қувноқлик	15	30.6

Умуман, нотўлик оиладаги ўғил болалар учун сабрлилик, зийрак бўлишлик, ўзини ўзи назорат қилиб яшаш лозимлиги тўғрисидаги баҳолари ижобий бўлиб, аynи шу сифатлар тўлик оиладаги ўғил болалар жавобларида кейинги ўлик сифатлари каторига тушган. Таянч сифатлар блокида ҳам тўлик оила вакиллари интеллектуал ва касбий кадриятларга ижобий қарашлари мавжуд эканлигини намоён этганлар. Чунки улар учун жамоатчилик орасида кадрланадиган сифатлар, масалан, «ўзига ва ўзгаларга нисбатан танқидийлик (70)», шу билан бир каторда «ўз фикрига эгалик» (64), «билимлилик» (52), «ини унумдорлиги» (48) кабилар зарурки, бу сифатлар иккинчи тоифа ўғил болалар жавобларида паст балларда қайд этилди.

Кейинги босқичда биз тўлик ҳамда нотўлик оила муҳитида тарбияланган ўсмирлик ва илк ўспирилик ёшидаги ўғил ва қизларнинг ҳаётий кадриятларга нисбатан муносабатларидаги ўзаро боғлиқликни математик статистиканинг қиёслаш методлари воситасида текширдик (*маълумотлар тўлигича иловада келтирилган*). Мисол тариқасида қизлар жавобларидаги боғлиқликни текшираимиз.

3.2.5-жадвал

Тўлик (P₁) ва нотўлик (P₂) оила вакиллари бўлган ўсмир ва илк ўспирин ёшли қизларнинг ҳаётий кадриятларга муносабати (А блок) Пирсоннинг Х – квадрат усулида таққослаш натижалари

№	Кадриятлар	P ₁	P ₂	P ₁ - P ₂ = d	d ²	d ² /P ₁
1	Саломатлик	71	80	-9	81	1,01

2	Жўшқин хаёт	53	50	3	9	0,18
3	Касбий омад	52	44	8	64	1,45
4	Муҳаббат	40	18	22	484	26,88
5	Эркинлик	33	10	23	529	52,9
6	Бахтли оилавий хаёт	32	43	-11	121	2,81
7	Жамиятда яхши ўринга эга бўлиш	31	10	21	441	44,1
8	Мустақиллик	25	49	-24	576	11,75
9	Моддий таъминланганлик	25	72	-47	2209	30,68
10	Кенг тафаккур	17	20	-3	9	0,45
11	Табиат, санъат гўзаллиги	10	10	0	0	0
12	Маънавий камолот	10	43	-33	1089	25,32
13	Яқинларининг бахти	10	33	23	529	16,03
14	Ижод	17	17	0	0	0
15	Иқтисодий фаровонлик	15	15	0	0	0
16	Кексалик хузур-ҳаловати	9	20	-11	121	6,05
17	Тажрибалилик	7	70	-63	3969	56,7
18	Ўзига нисбатан ишонч	12	12	0	0	0
		469	616			276,31

Натижалардан маълум бўладики, $k = (4-1) \cdot (2-1) = 3$; $\chi^2_{\text{факт}} = 271,51$; $\chi^2_{\text{ст}} = 16,27$ бўлганда, фарк $d = 469 - 616 = 147$ га тенг бўлиб, бу ушбу икки гуруҳнинг ҳаётий кадриятларни баҳолашларидаги фарқи $P > 0,001$ га тенг бўлган шароитда ишончлидир. Б блок бўйича жавобларни математик солиштириш (3.2.6.-жадвал) жавоблари ўртасидаги фарк $P > 0,001$ бўлганда етарли даражада ишончли эканлигидан далолат бермоқда.

Тўлик ва нотўлик оила вакиллари бўлган ўсмир ва илк ўспирин ёшли қиз болаларнинг ҳаётий қадриятларни (Б блок) баҳолашларини Пирсоннинг χ^2 – квадрат усулида таққослаш натижалари

№	Қадриятлар	Тўлик оила P_1	Нотўлик оила P_2	$P_1 - P_2 = d$	d^2	d^2 / P_2
1	Билимлилик	27	23	4	16	0,69
2	Кучли ирода	25	10	15	225	22,5
3	Тартиблилик	20	23	-3	9	0,39
4	Қувноқлик	20	31	-11	121	3,90
5	Ўз фикрига эгалик	18	10	8	64	6,4
6	Дунсқараш кентлиги	17	34	-17	289	8,5
7	Сабрлилик	16	62	-46	2116	34,12
8	Иш унумдорлиги	15	34	-19	361	10,6
9	Ахлоқийлик	13	66	-53	2809	42,56
10	Жавобгарлик, масъулият	10	8	2	4	0,50
11	Виждонлилик	8	9	-1	1	0,11
12	Ҳаётий эҳтиёж	6	7	-1	1	0,14
13	Ўзига ва ўзгалар ҳаракатига нисбатан танқидий ёндашув	6	5	1	1	0,20
14	Ўз-ўзини назорат қилиш	5	50	-45	2025	40,5
15	Одиллик	4	48	-44	1936	40,3
16	Синчковлик	3	8	-5	25	3,12
17	Зийраклик	3	4	-2	4	1,0

Айнан шу тарика иккала топфа гурух ўгил болаларнинг жавоблари математик статистиканинг ишончли воситаларида текширилганда, уларнинг фикрларида муайян даражада фарк ва, шу билан бирга ўхшашликлар борлиги исботланди (*маълумотлар иловаларда келтирилади*).

Шундай қилиб, ҳаётий кадриятларнинг шаклланишида оила муҳити ва унинг тўлиқлиги роль ўйнаши масаласида статистик рақамлар 3.2. бўлимдаги фикрларни тўла тасдиқлади, деб айтолмаймиз. Чунки айрим кадриятлар ўйғунлигида аниқланган боғлиқликлар етарли даражада ишончли ва асосланган бўлса, айримларида бундай алоқа унчалик аҳамиятли эмас экан. Демак, оиланинг нотўлиқлиги факти фарзанд тарбиясида фақат салбий асоратлар қолдириши мумкин, деган стереотип ўз исботини топмади.

Фақат айрим ижтимоий тасаввурлар мазмунида, жумладан, ешларнинг кадриятларга нисбатан муносабати, уларнинг реал ҳаётда оила муҳити ва бошқа ижтимоий муҳит омиллари таъсирида идрок қилиши натижаларини ўрганиш нотўлиқ ошлада тарбияланаётган болаларнинг психологиясида муайян фарк ва тафовутлар борлигини исботлади. Яъни иккала шароитда ҳам ўсмирлар ва илк ўспиринлар ўзлари учун ижобий установакаларга эга бўлиши мумкин. Уларнинг жамиятдаги ижтимоий ҳулки қандай бўлишидан қатъи назар, айнан шу даврда уларда соғлом тафаккур ва дунёқарашни шакллантириш учун оила ва жамият реал муҳит эканлиги психология ва педагогикада маълум. Энди олинган ушбу маълумотларни бошқа эмпирик маълумотлар билан солиштирамиз.

**ТЎЛИҚ ВА НОТЎЛИҚ ОИЛАДА ТАРБИЯЛАНАЁТГАН
ЎСМИРЛАР ҲАМДА ИЛК ЎСПИРИН ЕШДАГИ
БОЛАЛАРНИНГ ИСТИҚБОЛ ВА КЕЛАЖАК ҲАЁТ ТЎҒРИСИДАГИ
ТАСАВВУРЛАРИНИ ЎРГАНИШ НАТИЖАЛАРИ**

Маълумки, шахс кундалик ҳаётда у ёки бу ижтимоий хулк намуналарини ўз хатти-ҳаракатида намоён қилар экан, у ўз борлиги, ҳозири ва эртасини муайян мўлжаллар доирасида тасаввур қилади. Ҳаётий мўлжаллар унинг айни пайтда амалга ошираётган ишларига маълум маънода боғлиқ бўлади ва айни пайтда келгуси ишлари учун ҳам тамал тоши ролини ўйнайди. Тўлиқ ва нотўлиқ оила фарзандларининг истиқбол тўғрисидаги ижтимоий тасаввурларини ўрганиш учун улардан «Ўн йилдан кейинги ҳаётим...» мавзусида эркин иншо ёзиб беришларни сўрадик ва иншо матнини контент-таҳлил қилдик.

Тадқиқотнинг ушбу босқичида иштирок этган барча танлов катнашчиларининг ёзган иншоларини таҳлил қилишнинг иложи бўлмади, чунки материалларнинг бир қисмини ташлашга мажбур бўлдик. Олдиларига қўйилган вазифани тўла ва нисбатан мазмунан бой қилиб ёзиб берган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги йигит ва кизларнинг иншолари матнидаги кўп марта қайтарилган жумлалар, сўзлар ва таянч иборалар контент-таҳлил талабларига кўра сараланиб, ажратиб олинди ва умумлаштирилиб, хулосалар чиқарилди.

Албатта, ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги болаларнинг олдига қўйилган вазифа осон эмас эди. Чунки улар айни пайтдаги ҳолатида туриб, бундан 10 йил кейинги ҳолатини тасаввур қилиши ва уни коғозга тушириб бериши лозим эди. Шунга қарамай, ўсмирлик ва илк ўспиринлик максимализми ва айни шу даврнинг катталиқка, улғайишга йўналганлигини инобатга олган ҳолда ёшлар билан ишладик. Натижаларни юзаки, хулқни визуал кузатишдан шу нарса аён бўлдики: биринчидан, кизлар йигитларга нисбатан ўз келажаклари ҳақида батафсилроқ ва мазмунлироқ фикрларни баён этишга қодир эканликларини кўрсатдилар; иккинчидан, ўғил бола-лар кизлардан фарқли ўлароқ, кўпроқ ўзларида прагматик руҳ борлигини, бу уларнинг келажак тўғрисидаги тасаввурларида

кўпроқ моддиётга эътиборли эканликларини исботлади; учинчидан, тўлиқ оилада тарбияланаётган ўсмирлар ва илк ўспиринлик ёшидаги болалар билан нотўлиқ оилада тарбияланаётган болаларнинг психологиясида фарқ борлиги ва бу фарқда ҳам гендер ўзига хосликлар мавжудлиги ўз исботини топди.

Шундай қилиб, иншо матнларини саралаш якунига кўра, контент-таҳлил қилинган матнларнинг жами сони 195 тани ташкил қилди. Уларнинг тақсимооти қуйидаги 3.3.1-жадвалда келтирилди.

3.3.1-жадвал

Иншо матнлари контент-таҳлил қилинган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги респондентлар тақсимооти

	Тўлиқ оила	Нотўлиқ оила	Жами
Қиз болалар	60	48	108
Ўғил болалар	42	45	87
Жами	102	93	195

Сифатсиз деб олиб ташланган, қайта ишланиши мумкин деб топилган иншоларнинг миқдорига эътибор бериш орқали ҳам респондентларнинг ўзига хос айрим хусусиятлари тўғрисида хулоса чиқариш мумкин. Биринчидан, тўлиқ оила вакиллари бўлмиш ўсмир ва илк ўспирин ёшидаги болаларнинг ишга, топшириққа муносабати нотўлиқ оила вакиллариникига нисбатан ижобийроқ, чунки уларнинг кўпчилиги иншони тўла тушуниб ва масъулият билан ёзганлар; қизлар орасида ишга масъулиятсизлик билан ёндашганлар ва матнни бузганлар йигитлардан кўпроқни ташкил этди (*жами 68 қизнинг иншоси қайтарилган*). Айниқса, нотўлиқ оила қизларидан салкам ярми ўзларици шундай тутганларки, 40 нафар қизнинг иншосини қайта ишлаб бўлмади; учинчидан, бу ҳолат қизларда истиқболга ишонч ва уни кутиш психологияси ўғил болаларникидан салбийроқ ҳолатда эканлигини исботлади. Энди матнларнинг сифат кўрсаткичларига эътибор қаратамиз.

Шуниси характерлики, контент-таҳлилда барча жиҳатлар албатта инobatта олинади, масалан, матннинг ёзилиш сифати, унинг ҳажми, фикрлар тиниқлиги, мисралар ва абзацлар сони ва ҳоказо.

Таҳлилда ана шу жиҳатлар инobatга олинди ва ўсмир ҳамда илк ўспирин ёшли болаларнинг ҳар бир иншосини визуал ташқаридан ўрганиш билан бир каторда (*биз ҳар бир респондентга бир варақ оқ қоғоз бериб, шунга ўз фикрларини баён этишларини сўраган эдик, шунинг учун печка бетдан ёзганлигига кўра, иншодаги абзацлар ва сўнгра таянч фикрлар ҳам таҳлил қилинди*) унинг мазмунидан аввал сатрлар ва абзацларни ҳисоблаб чиқилди. Қуйида ана шу дастлабки контент-таҳлил натижалари келтирилади.

3.3.2-жадвал

«Ўн йилдан кейинги ҳаётим» мавзусида ёзилган эркин иншонинг ташқи тавсифларини ўрганиш натижалари

Таҳлил мезони	Тўлиқ оила (N= 102) абс / ўртача		Нотўлиқ оила (N= 93) абс / ўртача		Жами (N= 195)
	Қизлар (N= 60)	Йигит-лар (N= 42)	Қизлар (N= 48)	Йигит-лар (N= 45)	
Сатрлар сони	31,7	29,4	28,2	14,4	26,0
Абзацлар сони	298/4,9	178/4,2	225/4,7	142/3,2	4,25

Матнларнинг ташқи сифат тавсифларини миқдоран таҳлил қилиш ҳам айрим мулоҳазаларни келтириб чиқарди:

сўзга бойлик, ўз фикрини мухтасар баён эта олиш қобилияти барча гуруҳларда деярли яхши, фақат нотўлиқ оила вакиллари бўлган ўғил болаларга фикрини лўндароқ баён этиш хос;

абзацлар таҳлили қизлар фикрининг тўлароқ ва бойроқ эканлигини кўрсатди, чунки уларда абзацларнинг ўртача миқдори умумий танловдагиларникидан юқорироқ (4,9 ва 4,7). Бу ҳолат қизларнинг ижтимоий тасаввурлари кенгрок эканлигидан дарак беради.

Энди бевосита матнларнинг сифатий таҳлилига ўтамиз. Чунки шу йўл билангина ўсмирлар ва илк ўспиринларнинг келажақ ва истикбол туғрисидаги тасаввурлари хақида хулоса чиқариш

мумкин. Эксперимент шартига кўра, ўсмирлар ва илк ўспиринларга ўн йилдан кейинги келажатини, жамият ва оиладаги мавқеини қандай тасаввур қилиши топшириғи берилди ва уларга бу вазифани адо этиш учун роппа-роса бир соат вақт ва бир варақ оқ қоғоз бердик. Натижаларни ҳар бир сифатли ёзилган иншолар мисолида контент-таҳлил қондасига риоя қилган ҳолда қайта ишладик. Буида сифат жиҳатидан ёзилган матндаги таянч сўзлар, иборалар ва кайтарилаверган сўзлар маълум жадвалда миқдор жиҳатидан санаб чиқилди ва махсус формула ёрдамида кайтарилиш коэффициентини ҳисобланди:

$$Ч_{(abc)} = K(A)/K(ум) \times 100\%.$$

бу ерда:

$Ч_{(abc)}$ – тушунчанинг (*сифат категориясининг*) нисбий кайтарилиш қиймати;

$K(A)$ – конкрет тушунчанинг неча марта кайтарилганлиги қиймати;

$K(ум)$ – ўша тўпламда қайд этилган жами категориялар сони.

Шундай қилиб, ҳар бир матн таҳлил қилинади, масалан, «оила» деган тушунча неча марта кайтарилганлиги аввал конкрет гуруҳ (масалан, нотўлиқ оиладаги қизлар) нинг жами иншолари матнида санаб чиқилади. сўнгра, конкрет бир бола иншосида ва шу гуруҳга кирувчи (*масалан, нотўлиқ оиладаги қизлар*) шахслар ишида санаб чиқилгач, $Ч$ (abc) нинг қиймати аниқланади. Масалан, «оила» тушунчаси мисолида бу ҳолатни шундай ўргандик: нотўлиқ оила вақиласи бўлган Ш. исмли қизнинг иншосида «оила» тушунчаси 3 мартаба қайд этилган; жами шу иншода контент-таҳлил категориялари сифатида ажратиб олинган тушунчалар сони 10 та бўлса, бу қиздаги коэффициент 30,0 га тенг бўлади. Агар шу гуруҳ, яъни нотўлиқ оиладаги қизлар гуруҳида бу ишни умумлаштирсак, жами категориялар сони 600 та бўлса, «оила» тушунчаси кайтарилиш миқдори 155 мартаба бўлса, унда ушбу гуруҳда шу тушунчанинг контент-таҳлил коэффициенти 25,8ни ташкил этади. Шу тарика таълиқнинг барча қатнашчилари иншолари тушунчалар ва уларнинг гуруҳлари нисбати нуқтан пазаридан таҳлил қилинди ва гуруҳлараро умумлаштирилди.

Таҳлил жараёнида ахамиятлироқ категорияларни ажратиб олишга қарор қилдик. Бунинг учун кўп марта кайтарилганлик

нуктаи назаридан гушунчалар ёки жумлаларнинг рейтинг катори шакллантирилди.

3.3.3-жадвал

Ишро матнларида кўп марта қайтарилган фикрларнинг контент-таҳлил категориялари сифатида таълаб олинганларнинг рейтинг ва уларнинг гуруҳлардаги тақсимоги (жами иншоолар сони 195 та)

Таҳлил қилинган категориялар	Жами категориялар	Шу жумладан			
		ТО (тўлик оила)		НТО (нотўлик оила)	
		киз n=60	ўғил n=42	киз n=48	ўғил n=45
1.Оила (оилам)	195	60	42	48	45
2.Фарзандлар	184	60	32	48	44
3.Касб-хунар, касб устаси	154	55	31	23	45
4.Ота-она	150	50	22	40	38
5.Онам	101	40	4	42	15
6.Жамият аъзоси	98	9	28	21	40
7.Обрў, мавқе, мартаба	97	23	20	30	24
8.Дўстларим	95	13	28	15	39
9.Яқинларим	91	18	29	25	19
10.Раҳбар, лидер	82	22	20	23	17
11.Тадбиркор шахс	81	9	19	25	28
12.Узок ва мазмунли умр	77	24	19	18	16
13.Фаровон, тўкин ҳаёт	74	33	21	15	5
14.Саломатлик	72	15	17	25	15
15.Оила таянчи бўлиш	70	21	16	15	18
16.Зиёли инсон, педагог	53	30	2	18	3
17.Маънавиятли инсон	50	15	7	18	10

18.Шахсий уй, хусусий мулкдор	44	5	12	9	18
19.Ибратли, адолатли инсон	42	5	9	11	17
20.Садокатли ёр (турмуш ўрток)	32	10	5	7	10
Жами абсолют ракамлар	1842	517	383	476	4++

Иншо матнларида аҳамиятли бўлган ва кўп марта барча иншоларда қайтарилган категорияларнинг абсолют ракамларда берилишини таҳлил қилиш шунинг кўрсатдики, танловда қатнашган ёшларнинг барчаси учун «оила» – бу кадрият ва улар ўз истиқболларини ушбу тушунча атрофидаги кадриятлар билан уйғун тарзда тасаввур этади. Масалан, дсярли барча сўма ишлар «Ўн йилдан сўнг менинг ўз оилам, фарзандларим бўлади...» деган жумлалар билан бошланган. Бу ўсмирлар ва илк ўспиринларнинг ҳаётий установкаларида оила омилининг ҳам ролини, ҳам аҳамиятини кўрсатади.

3.3.4-жадвал

Иншо матнларида кўп марта қайтарилган фикрларнинг контент-таҳлил коэффициентлари (жами иншолар сони 195 та)

Таҳлил қилинган категориялар	Жами категориялар	Шу жумладан			
		ТО (тулик оила)		НТО (потулик оила)	
		киз n=60	ўғил n=42	киз n=48	ўғил n=45
1.Оила (оилам)	10.6	11.4	11.0	10.1	11.1
2.Фарзандлар	9.98	11.4	8.4	10.1	10.8
3.Касб-хунар, касб устаси	8.4	10.4	8.1	4.8	11.1
4.Ота-она	8.1	9.5	5.7	8.4	9.36

5. Онам	5.5	7.6	1.04	8.8	3.7
6. Жамият аъзоси	5.3	1.7	7.3	4.4	9.85
7. Обрў, мавкe, мартаба	5.3	4.4	5.2	6.3	5.9
8. Дўстларим	5.15	2.5	7.3	3.15	9.6
9. Яқинларим	4.9	3.4	7.6	5.25	4.7
10. Раҳбар, лидер	4.45	4.2	5.2	4.8	4.2
11. Тадбиркор шахс	4.4	1.7	5.0	5.25	6.9
12. Узок ва мазмунли умр	4.2	4.6	5.0	3.8	3.9
13. Фаровон, тўқин ҳаёт	4.02	6.3	5.5	3.15	1.2
14. Саломатлик	3.9	2.8	4.4	5.25	3.7
15. Оила таянчи бўлиш	3.8	4.0	4.2	3.15	4.4
16. Зиёли инсон, педагог	2.9	5.7	0.5	3.8	0.7
17. Маънавиятли инсон	2.7	2.8	1.8	3.8	2.5
18. Шахсий уй, ху- сусий мулкдор	2.4	0.95	3.1	1.9	4.4
19. Ибратли, адо- латли инсон	2.3	0.95	2.3	2.31	4.2
20. Садокатли ёр (турмуш ўрток)	1.7	1.9	1.3	1.5	2.5
Жами абсолют рақамлар	1842	517	383	476	466
	100.0	28.6	20.8	20.8	22.04

Дастлабки аҳамиятли «учликка» кирган кадриятлар орасида «оила» категориясидан кейинги ўринларда мос равишда «фарзандлар» (184; 60; 32, 48, 44 мартаба) ва «касб устаси» (154 жами ва мос равишда 55, 31, 31, 23, 45 марта) категориялари кайд этилди. Бу ўсмирлар ҳамда илк ўспиринлар учун оиладан сўнг истикбол тўғрисидаги ҳаёти улар эгаллаган касб-хунарга боғлиқлигини англаш психологияси мавжудлигидан дарак беради. Чунки «ўқиб, яхши касб эгаси бўламан», «ўзим танлаган касбнинг устаси бўлшим керак», «ишлайман» каби жумла ва иборалар деярли барча ишода кайд этилган. Бу ҳам анчагина ижобий уста-

новкалардан, чунки келажакни меҳнатсиз, касбсиз тасаввур килиш мумкин эмаслигини ёшлар хозирданок яхши англайдилар. Бундай онглилик, албатта, тўлик оила вакиллари бўлмиш кизлар ва нотўлик оила ўғил болалари иншоларида пихоятда аниқ ифодаланган, охириги турухда бу омил абсолют барча ўғил болалар жавобларида аниқ қайд этилган. Демак, ота ва онаси бор болаларга нисбатан отасиз ўсаётган болаларда келажакда яхши касб эгаси бўлган тарзда ҳаёт кечиришни тасаввур килиш яққолроқ намоён бўлди.

Ўсмирлар ҳамда илк ўспирин ёшидаги болаларнинг ўз ҳаёти ва оиласини келажакда айни вақтда ота-онаси (*ёки фақат онаси*) билан тасаввур килиши ва шу орқали ўзини ота-оналикка тайёрлаши қандай кечишига эътибор қаратилди. Иншолар матнида «ота-она» категориясига кирувчи иборалар кўн учрайди. Лекин «ота» категорияси жуда кам учради, унга қарама-қарши ўлароқ, «онам» тушунчаси билан сўз ва иборалар кўпроқ учради, айниқса, нотўлик оила вакиллари бўлган кизларда тўлик оила кизларига нисбатан (*мос равишида 8,8 ва 7,6*) ҳамда нотўлик оила ўғил болаларида ҳам тўлик оиладагиларга нисбатан кўпроқ марта учради (*мос равишида – 3,7 ва 1,04*). Бу нотўлик оиладаги она фигураси, тимсоли бола учун аҳамиятли, шу боис у ўз фикрларида бу тушунчага бот-бот мурожаат қилади: «онамни севаман», «онамга суянч бўламан», «онамдай ёлғиз бўлмайман» каби онасининг ижтимоий макомидан келиб чиқиб, ўз истиқболини тасаввур қилиш нотўлик оила вакиллари учун кўпроқ хос эканлиги маълум бўлди.

Тўлик ва нотўлик оила вакиллариининг истиқбол тўғрисидаги ижтимоий тасаввурларидаги ўзига хосликлар яна қуйидагиларда намоён бўлди:

а) она ва унинг мавқеи, унга эътибор маъносида кизлар ўғил болаларга нисбатан бошқачароқ фикрлайдилар, айниқса, тўлик оила ўғил болалари учун «она» ёки «онамдай» каби қадриятлар аҳамиятли эмас, бу тушунчаниннг қайтарилиш мартаси бор-йўғи 1,04 коэффициентга эга;

б) ўз истиқболини тасаввур қилиш, жамиятда муносиб ўрин эгаллаш ва шу орқали ўз «Мен»ини намоён этиш истаги йигитларда кизларга нисбатан анчагина сезиларлидир, чунки бу тушунча

атрофидаги фикрлар тўлиқ оила ўғил болаларида қизларга нисбатан деярли 4 марта, нотўлиқ оила ўғил болаларида 2 баробар ортиқ марта қайтарилган (*мос равишида қизларда 1,7 ва 4,4 ва йиғитларда 7,3 ва 9,85 марта*). Айниқса, нотўлиқ оилада тарбияланган ўғил болаларда келажакда жамият аъзоси сифатида ўзини кўрсатиш истаги юқорилиги диққатга сазовордир. Бу ҳам ёлғиз онага суянч ва таянч бўлиш истаги, унинг армонларини рўёбга чиқаришга мойинлиқнинг кучлилиги билан изоҳланса керак:

в) жамиятда муайян обрў, мартабага, мавқега эга бўлиш истагининг намоён бўлиши тўртала гуруҳ нақилларида деярли бир хил намоён бўлган. Чунки бу ерда коэффициент мос равишида 4,4, 5,2, 6,3 ва 5,9. Яъни энг юқори коэффициент нотўлиқ оила қизларида, нисбатан пастроғи – тўлиқ оила қизларида;

г) «дўстлар», «яқинлар»га эга бўлиш истаги кўпроқ ўғил болаларнинг жавобларида бор, улар ўз истиқболларини дўстлар ва яқин кишиларисиз тасаввур қила олмайдилар, айниқса, бундай установка тўлиқ ва нотўлиқ оила ўғил болаларида (7,3 ва 9,6), қизларга нисбатан камроқ (2,5 ва 3,15). Чунки қизлар учун «гурмуш ўртоқ», «садокатли ёр»га эга бўлиш истаги нисбатан кучлироқ ифодаланган;

д) барча гуруҳ вакиллари учун келажакда маълум раҳбарлик лавозимларини эгаллаш, лидер бўлиш хоҳишлари деярли бир хил ифодаланиш тенденциясига эга (4,2, 5,2, 4,8 ва 4,2). Танловдагиларнинг ҳар учтасидан биттаси учун бундай мақом келажакда аҳамиятли роль ўйнайди;

е) қизларнинг истиқбол тўғрисидаги тасаввурларида зиёли, ўқимишли (*айримларида аниқ «педагог», «устоз» бўлиш*) инсон бўлиш истаги кўпроқ қайд этилганки, бу ҳам уларнинг аёллик табиатига, бир томондан мос, иккинчи томондан мос эмас. Чунки тўлиқ оиладаги қизларнинг кўпчилиги ўзини ана шундай тасаввур қилса, нотўлиқ оила қизлари нисбатан кам миқдорда (5,7 ва 3,8), ўғил болалар учун эса бу омил аҳамиятсиз:

ж) келажакни хусусий мулк эгаси, тadbиркор сифатида тасаввур қилиш хислати ҳам ёшларга хос, лекин бу борада ўғил болалар қизларга нисбатан анча фаол ва интилувчан, айниқса, нотўлиқ оила фарзандлари бўлган ўғил болаларда тadbиркор шахс бўлиш, шахсий уйга эга бўлиш ва хусусий мулкдор бўлиш истаги аниқроқ

ифодаланган (6,9 ва 4,4), кизлар бу борада ўзларини анча камтарона тасаввур қиладилар:

з) келажакда оиланинг таянчи бўлиш, уни қўллаб-қувватлашга ўзини сафарбар эта оладиган шахс сифатида тасаввур қилиш кизларда ўғил болаларга нисбатан яхши баён этилган. Бу борада нотўлиқ оила кизлари нисбатан ўз кучларига ишонмайдилар (3,15), қолганларники мос равишда 4,0, 4,2 ва 4,4. Бу ҳам ижобий психология, деб эътироф этилиши мумкин. Чунки қатта тавлов ичида ўсмир ҳамда илк ўспиринлик ёшида шу кадриятга эътибор бериб, уни ёзма равишда баён этиш ҳамманинг ҳам ёдига келавермайди:

и) ниҳоят, биз ёзма ишларда деярли кам учраган, тиниклик хусусиятини олмаган айрим кадриятларга эътибор қаратдик. Бу – биринчидан, юқорида таъкидланганидек, «отам», «ибратли ота бўламан» каби категорияларнинг кам учраганидир. Бу балки оталик мақомининг фарзандлар назаридан қолаётганлиги, респондентларнинг салкам ярми нотўлиқ оила вакиллари бўлганликларидандир. Бундан ташқари, илгариги кадриятлар қаторида биринчи рейтингда баён этилган «саломатлик» қадрияти ёзма баёида нисбатан кам аҳамиятли кадрият сифатида намоён бўлди, фақат нотўлиқ оила кизлари учун бу тушунча аҳамиятлироқ (5,25), тўлиқ оила кизлари учун нисбатан аҳамиятсиз (2,8). Тадбиркорликка нисбатан мотивация ҳам кизларда, айниқса, тўлиқ оилада тарбияланган кизларда кам намоён бўлган, лекин нотўлиқ оила кизлари учун бу кадрият анча аҳамиятли, ҳаттоки, ўғил болалар установақисига яқиндир (5,25; ўғил болаларда мос равишда 5,0 ва 6,9).

Демак, нотўлиқ оиладаги онанинг фаол ҳаётий мавқеи, фарзандларини бекаму кўст боқишга нисбатан интилишлари унга ҳамдард бўлган фарзандларда тадбиркор ва уддабурунрок бўлиш инстинги уйғотар экан. Қолаверса, бу тоифа фарзандлар давр талаби ва унда тадбиркорлар учун яратилган қулай шароитлардан анча бохабардирлар.

Умуман, контент-гаҳлил қилинган барча категориялар гуруҳларини тўлдирувчи категорияларнинг умумий қайд этилишига эътибор қаратилса (жадвал), шу нарса аён бўладики, фикрлашлар, истикбол тўғрисидаги тасаввурларни қозғола баён этишда кизлар йиғитлардан, тўлиқ оила кизлари (28,6) нотўлиқ оила киз-

ларидан (25.8), нотўлик оила ўғил болалари (22.04) тўлик оила ўғил болаларидан (20.8) анчагина фаол позицияни намोён этган. Албатта, бу ҳолат, аввало, кизларнинг филологик лаёқатлари билан изоҳланса, иккинчидан, ҳаётда биров бўлсада, ички руҳий стрессни бошидан кечирган инсоннинг кўпроқ прагматик, реалистик тафаккурдан далолат беради. Бу ўринда нотўлик оила ўғил болалари назарда тутилди.

Энди айни танланган ўсмир ва илк ўспиринлар гуруҳида истиқболга қаратилган тасаввурларидаги ишончлилик математик статистика методлари ёрдамида асосланади. Бунда ҳам статистиканинг корреляцион ҳамда дисперсион таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Танланган объектимизда ўтказган эркин мавзудаги ишро матнини контент-таҳлил қилиш натижаларининг ишончлилик даражаси акс этган жадваллардан намуна келтирилди, қолганлари иловада акс эттирилган.

Демак, контент-таҳлил натижалари асосида қўлга киритилган кўрсаткичларнинг тўлик оила кизлари ва нотўлик оила кизлари ишро матнларидаги кўп марта қайтарилган фикрларининг рейтингини ва уларни гуруҳлар таксимотидаги фикрлари $r = +0.77 \pm 0.14$ $t_{\text{факт}} = 5.09 > t_{\text{таб}} = 3.88$ дан катта бўлганлиги учун бу кўп марта қайтарилган фикрлар ўртасида $P > 0.001$ даражада ишончли боғлиқлик бор эканлиги тўғрисида хулоса чиқаришга имкон берди. Яъни оиланинг тўлик ёки нотўлик бўлиши кизлардаги келажак тўғрисидаги тасаввурларнинг мутлак фарқли бўлиши учун етарли асос эмас.

3.3.5-жадвал

Тўлик ва нотўлик оилада яшовчи кизларнинг ишро матнларида кўп марта қайтарилган фикрларнинг корреляцион таҳлили

Таҳлил қилинган категориялар	Тўлик оила киз болалари (x)	Нотўлик оила киз болалари (y)	X ²	Y ²	XY
1. Оила (оилам)	60	48	3600	2304	2880

2. Фарзандлар	60	48	3600	2304	2880
3. Касб-хунар, касб устаси	55	23	3025	529	1265
4. Ота-она	50	40	2500	1600	2000
5. Онам	40	42	1600	1764	1680
6. Жамият аъзоси	9	21	81	441	189
7. Обрў, мавке, мар-табалилик	23	30	529	900	690
8. Дўстларим	13	15	169	224	195
9. Яқинларим	18	25	324	625	450
10. Раҳбар, лидер	22	23	484	529	506
11. Тадбиркор шахс	9	25	84	625	225
12. Узок ва мазмунли умр	24	18	576	324	432
13. Фаровон ҳаёт, тўкин ҳаёт	33	15	1089	225	495
14. Саломатлик	15	25	225	625	375
15. Оила таянчи бўлиш	21	15	441	225	315
16. Зиёли инсон, педагог	30	18	900	324	540
17. Маънавиятли инсон	15	18	225	324	270
18. Шахсий уй, хусусий мулкдор	5	9	25	81	45
19. Ибратли, адолатли инсон	5	11	25	121	55
20. Садоқатли ёр (турмуш ўртоқ)	10	7	100	49	70
Σ	517	476	19599	14143	15557
X					

Жадвални таҳлил қиладиган бўлсак, биз танлаган тўлик оила-да тарбияланаётган қизларнинг жавобларида рақамларнинг дисперсияси қуйндагича:

$$Dx = Sx^2 = Ex^2 - (Ex)^2 : n = 19599 - (517)^2 : 20 = 19599 - 13364,4 = 6234,6$$

Нотўлиқ онла қиз бодалари кўрсаткичларининг дисперсияси:

$$Dy = Sy^2 = Ey^2 - (Ey)^2 : n = 14143 - (476)^2 : 20 = 14143 - 11328,8 = 2814,2$$

Иккаласининг корреляция коэффиценти қуйндагича:

$$r_{xy} = \frac{E_{xy} - \frac{E_x * E_y}{n}}{\sqrt{D_x * D_y}} = \frac{620,5 - \frac{98,2 * 100,1}{20}}{\sqrt{224,3 * 122,8}} = \frac{620,5 - 491,4}{\sqrt{27544,0}} = \frac{129,1}{165,9} = 0,77$$

Корреляция коэффициентининг хатосини текшираимиз :

$$S_r = \sqrt{\frac{1 - r^2}{n - 2}} = \sqrt{\frac{1 - 0,77^2}{20 - 2}} = \sqrt{\frac{1 - 0,59}{20 - 2}} = \sqrt{\frac{0,41}{18}} = \sqrt{0,022} = 0,14$$

Фактик корреляция коэффициентини :

$$t_{\text{факт}} = r * \sqrt{\frac{n - 2}{1 - r^2}} = 0,77 * \sqrt{\frac{20 - 2}{1 - 0,77^2}} = 0,77 * \sqrt{\frac{18}{0,41}} = \sqrt{43,9} = 0,77 * 6,62 = 5,09$$

$t_{\text{факт}} = 5,09 > t_{\text{м}} = 3,88$. Демак, натижаларда, яъни истикбол тўғрисидаги ижтимоий тасаввурларда ушбу гуруҳларда муайян яқинлик мавжуд.

Хулоса шуки, тўлик ва нотўлик оилаларда тарбияланаётган киз болаларнинг иншо матнларида кўп марта қайтарилган фикрлари контент – таҳлили корреляция қилинганда истикболдаги ижтимоий тасаввурлари бир хил тарзда бўлиб олинган боғлиқлик ишончли ҳисобланади. Яъни қандай оилада тарбияланишидан катъи назар, ўсмирлик ва илк ўспиринлик даврларида кизлар ва йигитларнинг истикбол тўғрисидаги тасаввурларида кескин фарқ бўлиши мумкин эмас. Бу уларни ўраб турган кенгрок ижтимоий муҳит, унинг кадриятлари ҳамда ҳаётий режаларга боғлиқдир. Ўтказилган математик-статистик таҳлиллардан хулоса шуки, тўлик ва нотўлик оилаларда тарбияланаётган ўғил болаларнинг иншо матнларида кўп марта қайтарилган фикрларининг контент-таҳлили коэффициентини ўртасидаги корреляцион боғлиқлик $P > 0,001$ га тенг, бу боғлиқлик тўғри пропорционал бўлиб, таҳлил қилинаётган категорияларга берилган жавобларни тўлик оилада тарбияланаётган ўғил болаларнинг иншо матнларида кўп марта қайтарилган фикрларнинг контент – таҳлил коэффициентларида камайиб бориши, нотўлик оилада тарбияланаётган ўғил болаларнинг иншо матнларида кўп марта қайтарилган фикрлари контент – таҳлил коэффициентларида ҳам камайиб боришига олиб келади.

Юкорида иншолар матнини мазмунан таҳлил қилиш прагматизм кизларга нисбатан ўғил болаларга, тўлик оила ўғил болаларига нисбатан нотўлик оила ўғил болаларига кўпроқ хос эканлигини таъкидлаган эдик. Дарҳақиқат, жадваллардаги айрим-алоҳида рақамларга – коэффициентларга эътибор берилса, бунга амин бўлишимиз мумкин. Масалан, жамиятда аниқ мақомга эришишга интилиш, обрў, мартабага дойик бўлиш, дўстларга эга бўлиш, ҳатто-ки, уларнинг кўллаб-қувватлови билан раҳбар, лидерлик мавқега ҳам эга бўлиш, тадбиркор, хусусий мулк эгаси, алоҳида уй-жойга эга бўлиб, узоқ ва мазмунли умр кечириш, нобратли ва адолатли шахс бўлиш истаги, юкорида таъкидланганидек, тўлик оила ўғил болаларида кизларга нисбатан, нотўлик оилада тарбияланган ўғил болаларда тўлик оила ўғиллари ва кизларига нисбатан яққолроқ намоён бўлган. Бу нотўлик оиладаги она мақоми ва унинг таъсир кучи оқибатида болада шаклланадиган ҳаётий мўлжаллар ва истикбол режаларнинг мазмунида акс этишини исботлайди.

Юкоридаги хулоса нотўлик оиланинг фарзанд тарбиясидаги мутлақ ижобий таъсири сифатида талқин этилмаслиги керак, чунки бошқа масалаларда, айниқса, боланинг маънавий-руҳий оламидаги стресслар, депрессия ҳолатларининг салбий оқибатларини бундай оила типини чекламайди. Қолаверса, кўпчилик болалар айна ҳолатида кўпроқ онани айблашга ҳам мойил бўладилар. Тўлик оиладаги ота-оналар эса фарзандларида фаол ҳаётий мавқени шакллантиришнинг бошқа таъсирчан ва самарали йўллариини излашлари ва оиладаги маънавий муҳитнинг ижобий бўлишини ўйинда барчачораларни кўрган тақдирдагина кизида ва ўғлида яхши ва ижобий тасаввурларни ривожлантириш орқали фаол, феоатистик, прагматик ҳаётий мўлжалларни шакллантириши мумкинлигини унутмасликлари керак.

Ўзбекистон шароитида, тўлик ва нотўлик оила муҳитида, она шахси таъсирида ўсмирлик ва илк ўспиришилик ёшидаги ўғил болалар ва кизларнинг ҳаётий кадриятларга муносабатлари, ҳаётий мўлжаллари, истикбол тўғрисидаги тасаввурларини эмпирик жihatдан тадқиқ қилиш натижасида қуйидаги хулосаларга келдик.

1. Тўлик оила типиде тарбияланган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги ўғил болалар ва кизлар онгидаги кадриятлар тизими, ижтимоий мўлжаллар, истикбол тўғрисидаги тасаввурлари

ногўлик оила вакиллариникидан муайян даражада фарк қилади. Ногўлик оилада тарбияланган ўсмир ва илк ўспирин болалар тасаввурларига барқарор шаклланганлик хос эмас, балки айрим масалаларда (*қадриятларга муносабатда*) узук-юлук, нотартиб, реал образлардан йироқ бўлиш ҳолатлари аниқланди.

2. Жамиятда аниқ мақомга эришишга интилиш, обрў, мартабага лойиқ бўлиш, дўстларга эга бўлиш, ҳаттоки, уларнинг қўллаб-қувватлови билан раҳбар, лидерлик мавқеига ҳам эга бўлиш, тадбиркор, хусусий мулк эгаси, алоҳида уй-жойга эга бўлиб, узок ва мазмунли умр кечирish, ибратли ва адолатли шахс бўлиш истаги, юқорида таъкидланганидек, тўлик оила йигитларида қизларга нисбатан, ногўлик оилада тарбияланган ўғил болаларда тўлик оила ўғиллари ва қизларига нисбатан яққолроқ намоён бўлган. Бу ногўлик оиладаги она мақоми ва унинг таъсир кучи оқибатида болада шаклланадиган ҳаётний мўлжаллар ва истиқбол режаларининг мазмунида акс этишини исботлайди.

3. Ҳар иккала шароитда ҳам ўсмирлар ва илк ўспиринлик ёшидаги болалар ўзлари учун ижобий установакаларга эга эканлиги ҳам маълум бўлди.

4. Энг муҳими – ногўлик оилада тарбияланган ўғил болаларда ҳам, қиз болаларда ҳам маънавий камолотга интилиш каби муҳим қадриятларга муносабат мавжудлиги ҳақиқат бўлиб, ушбу ҳолат тадқиқотда қўлга киритилган эмпирик натижаларда ифодаланган.

5. Асосий қадриятлар бўйича тўлик ва ногўлик оилада тарбияланаётган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги болаларнинг тасаввурларидаги муайян фарқлар ва уларнинг ишончлилиги даражаси математик статистиканинг методлари орқали исботланди.

ХУЛОСА

Тўлиқ ва нотўлиқ оилаларда тарбияланаётган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги ўғил болалар ва қизларнинг ҳаётий кадриятлар ва истиқбол тўғрисидаги тасаввурларининг ижтимоий-психологик моҳиятини ўрганиш мақсадида ўтказилган тадқиқот глобаллашув ва ҳар бир шахснинг ҳаётий мавқеларида ўзгаришлар рўй бераётган, таълим олиш, малакали касб эгаси бўлишга интилиш эркак ва аёлларда деярли бир хил аҳамият касб этган бир шароитда ўзига хосликка эга эканлигини исботлади. Қолаверса, Ўзбекистонда ҳар бир оила давлат ва жамият муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга эканлиги оила таркибан тўлиқ ёки нотўлиқ бўлишидан қатъи назар, давлат ва жамият муҳофазасида бўлиши, бу ҳолат турли таснифдаги оилада камол топаётган болалар психологиясида ўзига хос тарзда акс этишини кўрсатди.

Юртимизда оилаларнинг ижтимоий ҳимояси учун яратилган шароитларга карамай, тўлиқ оилада тарбияланаётган болаларнинг психологияси, феъл-атвори нотўлиқ оилада тарбияланаётган болаларникидан маълум маънода фарқ қилади. Айни шу фарқларнинг мавжудлигини аниқлаган ҳолда жойларда психологик хизмат шахобчаларини ташкил этиш, оила аъзоларининг психологик саводхонлигини ошириш, нотўлиқ оила фарзандларини ҳам тўлақонли тарбиялашнинг усулларини махсус илмий тадқиқотлар доирасида ўрганиш ўта долзарбдир. Шу боис, ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги ўғил болалар ва қизларнинг ҳаётий кадриятлар ва истиқбол тўғрисидаги тасаввурларининг ижтимоий-психологик моҳияти эмпирик тарзда ўрганилди ва тадқиқот натижалари қуйидаги хулосаларга асос бўлди:

Биринчидан, тўлиқ оилада тарбияланган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги ўғил болалар ва қизлар онгидаги кадриятлар тизими, ижтимоий мўлжаллар, истиқбол тўғрисидаги тасаввурлари, жумладан, келгусидаги онлавий ҳаёт тўғрисидаги билим ва тасаввурлари нотўлиқ оилада тарбияланаётган фарзандларникидан муайян даражада фарқ қилади. Бу фарқлар, аввало, оиланинг ижтимоий-психологик муҳитига, унинг таркибан тузилишига, ундаги она мақомига, унинг ижтимоий фаоллигига боғлиқдир. Нотўлиқ

оиладаги шахслараро ўзаро муносабатларда ўзига хос психологик масофанинг борлиги, онанинг ўсмирлик ёшидаги фарзанди психологиясига билишлик даражаси унда тарбияланаётган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги ўғил болалар, кизлар оилдаги кадриятлар тизими, ижтимоий мўлжаллар, истикбол тўғрисидаги тасаввурларда акс этади, лекин ижтимоий тасаввурларда шаклланмаганлик ёки реал образлардан йироқликни келтириб чиқармайди.

Иккинчидан, тўлик ва нотўлик оилада тарбияланаётган ўғил болалар ва кизларнинг истикбол тўғрисидаги тасаввурлари образи гендер ўзига хосликка эга, чунки ўғил болаларникига нисбатан кизлардаги истикболга йўналган образлар ижобийроқ бўлиб, бу ҳолат уларнинг онаси билан доимий мулоқотда бўлиши, унинг кадриятларини ўзлаштириш имкониятининг мавжудлигидан келиб чиқади. Бу, айниқса, оналари ўқимишли, ижтимоий жиҳатдан фаол, коммуникатив таъсир доираси сезиларли оилаларда тарбияланаётган кизларда яққолроқ намоён бўлади.

Учинчидан, тўлик оилада тарбияланган ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги ўғил болалар, кизларнинг кадриятлари тизими ва истикбол тўғрисидаги образларининг нотўлик оиладагиларникидан фарқли жиҳати яна шундаки, уларнинг ижтимоий тасаввурларида келажакдаги оиласини демократик, уюшган ва ҳамфикрлик устувор тарзда тасаввур қилишга мойиллик мавжуд ва улар шу турдаги оилани куришга интилади.

Тўртинчидан, барча турдаги нотўлик оиладан чиққан ўсмирлик ва ўспиринлик ёшидаги ўғил болалар, кизларнинг ҳаётий кадриятларга муносабатлари, ҳаётий мўлжаллари, истикбол тўғрисидаги тасаввурларини салбий деб бўлмайди, чунки агар оилада бола таклиди ва ўрнаги учун асосий ижобий референт шахс ролини аёл-она ўйнаган тақдирда бу образ ижобий бўлиб, фарзанднинг ижтимоий тасаввурлари тизимида у анча стабил ва барқарор бўлади. Тадқиқот тўлик ва нотўлик оилада тарбияланган ёшлар гуруҳи тасаввурларида ҳам келгусидаги оилавий муносабатларни эр-хотин ва фарзандлар ўртасида яқин хиссий-эмоционал муносабатлар барқарор, ҳар қандай шароитда оила аъзолари бир-бирларига суяниши ва кўмакдош бўлиши тарзида тасаввур қилишга боғлиқ кадриятлардан иборат эканлигини тасдиқлади.

Бешинчидан, нотўлик оила вакиллари бўлган ёшларнинг истиқбол тўғрисидаги тасаввурлари таркибида оила-никоҳ муносабатлари муайян маънода ўзгача мазмунда шаклланган бўлиб, бу установкалар онанинг ижтимоий мақомига бевосита боғлиқдир. Бу ўринда тадқиқот эрининг вафотидан кейин ёлғиз қолган она тарбиялаган бола билан ажралиш натижасида фарзанди билан ёлғиз қолган онанинг психологик таъсири ўзига хослигини, ёлғиз она фарзандларининг мустакил ҳаётга ва оилавий ҳаётга тайёрлиги даражаси онанинг шахслилик хусусиятларига боғлиқ эканлигини кўрсатди. Она шахс сифатида фарзандининг ижтимоий ҳулки ва тасаввурлари олами учун референт ролини ўйнаган тақдирда, оилавий ҳаётга тайёрлик даражаси оиланинг турига боғлиқ бўлмайди.

Олтинчидан, истиқбол тўғрисидаги тасаввурларнинг ижобий шаклланишига болани ўраб турган бошқа референт гуруҳ кадрляри ва установкалари бевосита таъсир этади. шунинг учун ҳам бу тоифа оила аъзоларига профилактик, психокоррекцион ва диагностик ёрдам ташкил этишда, албатта, референт гуруҳни аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

АМАЛИЙ ТАВСИЯЛАР

Мамлакатимиз таълим тизимида «Оила-маҳалла-мактаб» Концепцияси доирасида амалиётга жорий этилаётган ишларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида тадқиқотдан келиб чиқадиган хулосалардан ўринли фойдаланиш учун қуйидагича амалий тавсияларни бериш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

А. Мактаб психологларига: ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги ўқувчиларнинг гуруҳ раҳбарлари билан ҳамкорликда тарбиявий ишлар режасини тузиш жараёнида ҳар бир ўқувчининг қайси таснифга тааллуқли оила аъзоси эканлигини аниқлаш, тарбиясида муаммолар мавжуд бўлган ўқувчилар ва уларнинг оила аъзолари билан ишлаганда ҳар бир ўқувчининг референт гуруҳини ўрганиш ва бунда тадқиқот хулосаларидан фойдаланиш;

– ўрта махсус таълим ҳамда касб-ҳунар коллежлари психологлари, мактаб психологлари, гуруҳ раҳбарлари билан ҳамкорликда «Ёш оила курувчилар мактаблари» машғулоти учун машғулотлар матни тайёрлаганда тадқиқотнинг тегишли маълумотларидан фойдаланиш.

Б. Маҳалла фуқаролар йиғини қошидаги диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчиларга: нотинч ва ноқобил оила билан ишлаш жараёнида уларнинг оила таркибига эътибор берган ҳолда нотўлиқ оилада тарбияланаётган илк ўспиринлик ёшидаги боланинг онаси билан ўтказиладиган индивидуал суҳбатлар ва таъсирчан мулоқотлар пайтида унинг ягона референт сифатида фаол ҳаётий позициясини шакллантиришга қаратилган ишларни оқилона ташкил этиш:

В. Маҳаллаларда жамоатчилик асосида ташкил этилаётган “Ота-оналар университетлари”нинг мутасаддиларига: маҳаллада тузиладиган оила паспортлари асосида тўлиқ ва нотўлиқ оиладаги маънавий-психологик муҳитнинг ўзига ҳослигидан келиб чиқиб, тарғибот ва ташвиқот ишлари мазмунини таҳрир қилиш;

Шунингдек, ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги фарзандлари бор бўлган ота-оналар, ёш оила мактаблари тингловчилари учун «Оила кутубхонаси», «Ёш оилага» рукнида ёзиладиган оммабоп рисола ва қўлланмалар ёзишда тадқиқотнинг айрим натижалари ва хулосаларини киритиш мумкинлиги тавсия этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси: (2007 йил 1 майгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). Расмий напір – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. - Т.: Адолат, 2007. -
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: XII чакирик, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. - Т.: Ўзбекистон, 1992. - 216.
3. 1998 йил - Оила йили - 1998 год - год Семьи - Т.: Ўзбекистон, 1998.-128 б.
4. Республика «Оила» илмий-амалий Марказини ташкил этиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 2 - февралдаги 54 - сон қарори.
5. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. - Т.: Маънавият, 2008–176 б.
6. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / И. Каримов.-Т.: Ўзбекистон, 2010.- 56 б.
7. Каримов И.А. Оила фаровонлиги – миллат фаровонлиги. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг беш йиллигига бағишланган мажлисидаги табрик сўзи, 1997 йил 5 декабрь.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. - Т.: Ўзбекистон, - 1999. - 48 б.
9. Абу Али ибн Сино. Тиббий рисолалар.Т.: Фан, 1987.
10. Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина. Душанбе.: Ирфон, 1992.
11. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. - Т.: Ўқитувчи, 1992 - 160 б.
12. Антонов. А.И. Изучения репродуктивных установок как одной из важнейших задач социально-психологического исследования семьи. В кн.: Динамика изменения положения женщины в семье. - Москва. 1972. С.13-24.

13. Алёшина Ю.Е., Гозман Л.Я. Комплексный подход к проблеме удовлетворенности браком. (Социально-демографические исследования брака, семьи, рождаемости и репродуктивного поведения. -Ереван. 1983. С. 43-44).

14. Абдусатторовова О.А. Оила мухитида ўсмирларда шаклланди-ган идентификациянинг гендер хусусиятлари // Пенхол.ф.н. илмий дараж. олий учун езилган дисс. автореф.-Т., УЗМУ 2007. – 22 б.

15. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра: Книга для учителей и родителей. – Москва: Просвещение, 1988, -207 с.

16. Bredy S. Patterns A mothering. N.Y., 1956.

17. Вафоқулова У.Б. Медико-социальная характеристика многодетных семей сельской местности Республики Узбекистан. Автореф. дисс.канд.мед.наук. –Т.: 2001 – 19 с.

18. Голод С.И. Стабильность семьи: социологические и демографические аспекты/Под ред. Г.М.Романенковой. – Л., 1984.-136

19. Дружинин В.Н. Психология семьи: 3-е изд. –СПб: Питер, 2008.

20. Дуновски И. Воспитание приемных детей. – В кн. Воспитание детей в неполной семье. – Пер. с чешск. под общ. Ред. Ершовой Н.М. – М.: Прогресс, 1980 – С. 123-138

21. Ершова Н. Все дети имеют право на счастье. – В кн: Воспитание детей в неполной семье.- Пер. с чешск. Под общ. Ред. Ершовой Н.М. – М.: Прогресс, 1980. –С.195-204.

22. Ершова Н.М. Воспитание детей в неполной семье. – М.: Прогресс, 1980 – 207 с.

23. Имом Рахмолий Эй, фарзид. – Т.: Мовароуннахр, 2005 – 128 б.

24. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт: Университетлар ва педагогика институтлари учун ўқув кўлланма. – Т.: Университет, 1999. – 96 б.

25. Каримова В.М. Психология: Ўқув кўлланма. – Т.: А. Кодирий номидаги Халқ мероди нашрияти, 2002. – 235 б.

26. Каримова В. Оилавий ҳаёт психологияси: Ўқув кўлланма. – Т.: Fan va texnologiya, 2007. – 142 б.

27. Каримова В. Оила психологияси: – Т.: Fan va texnologiya нашрияти, 2008. – 170 б.

28. Каримова В. М. Ёшларда узбек оиласи тўғрисидаги тасав-

вурлар/ Психол.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис.. Фарғона.: ФДУ 1994.-291 б.

29. Каримов Х.К. Ўзбек oilаларида эр-хотин низоларининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Психол. ф. н. илмий даража. олиш учун ёзилган дис.. – Т.: ТГПИ 1994. – 142 б.

30. Колухова Я. Психология воспитания приемных детей. – В кн. “Воспитание детей в неполной семье”.– Пер. с чешс. Под общ. Ред. Ершовой Н.М. – М.: Прогресс, 1980 – С.139-176.

31. Кон И.С. Психология юношеского возраста: (*Проблемы формирования личности*). Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1979.

32. Крахотвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний: Перевод. с чешс. - М.: Медицина, 1991.-336 с.

33. Kovar L. C. Wasted Lives A Study A Children in mental Hospital and their Families. N.Y., 1976

34. Марова З. Ребенка воспитывает одна мать. - В кн. Воспитание детей в неполной семье.- Пер. с чешс. Под общ. Ред. Ершовой Н.М. – М.: Прогресс, 1980 – С. 7-68/

35. Матейчек З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье. – В кн. Воспитание детей в неполной семье. – Пер. с чешс. Под общ. Ред. Ершовой Н.М. – М.: Прогресс, 1980 – С.69-98

36. Moscovisi S. Sociale representations/ Ed. By R.M/ Farr, .- Combridge, – 1984-412 p.

37. Мид М. Культура и мир детства. - М., 1988.- 321 с.

38. Навоий Алишер. “Махбуб-ул-кулуб”// Навоий. Асарлар, ўн беш томлик, 13-том. Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1966.

39. Нормуродов Ф.А. Гумон қилинаётган вояга етмаган ўсмирларни сўрок қилишнинг психологик хусусиятлари// Психол.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган монография.-Т., ЎзМУ 2000. – 175 б.

40. Радванова С. Социальные и юридические проблемы неполной семьи. - В кн: Воспитание детей в неполной семье. – Пер. с чешс. \ Под общ. ред. Ершовой Н.М. – М.: Прогресс, 1980 – С. 99-122

41. Соколова Е.Т. Самосознание: самооценка при аномалиях личности. – М.: МГУ, 1989.56 с.

42. Сагир В. Как строить себя и свою семью.- М.: 1992. С 50-72.
43. Ушатиков А.И. Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга – М.: 1975, – 152 с.
44. Умаров Б.М. Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари. – Психол.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореферати. – Т., ТДПУ 2009, – 46 б.
45. Фахр ул Банот Сифбатуллох кизи. Оила сабоқлари. – Т.: 1992.- 96
46. Фитрат А. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари, – Т.: Маънавият, 1998.- 112б.
47. Форобий. Фозил одамлар шаҳри.- Т.: Мерос, 1990 56-60 б.
48. Шоумаров Ғ.Б., Моршина Е.А. Влияние психологических особенностей узбекской семьи на воспитание молодёжи. // Проблемы совершенствования нравственного воспитания студентов. Материалы конференции. – Сыктывкар, 1986. – С. 161-169.
49. Ғозиев Э.Ғ. Ўзбек халқининг этнопсихологияси ва болалар тарбияси.
Ўзбек оиласининг этнопсихологик муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани қисқа маърузалар матни. - Т., 1993.Б.- 8-9 .
50. Эйдемиллер Э.Г., Юстиский В.В. Семейная психотерапия. – Л., 1989. –
51. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Т.: Фан, 1972.58-76 б.
52. Ядгарова Г.Т. Нотўлиқ оилаларнинг ижтимоий психологик хусусиятлари // Психол.ф.н. илмий дараж. олиш учун ёзилган дисс. автореф.-Т., ЎзМУ 2004 – 24 б.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I Боб. Ижтимоий психологияда оилавий муносабатлар муаммосининг ўрганилиши	
шарқ мутафаккирлари оилавий муносабатларнинг бола психологияси ривожланишидаги аҳамияти ҳақида.....	5
оила психологиясида конструктив ва деструктив муносабатларни ўрганиш анъаналари.....	16
Ўзбекистонлик толимларнинг тадқиқотларида оилавий муносабатлар муаммосининг ўрганилиши.....	34
II Боб. Тўлик ва нотўлик оилаларда шахслараро муносабатлар хусусиятларини тадқиқ этиш тамойиллари	
Тўлик ва нотўлик оилаларда она ва бола муносабатларининг ўзига хослиги илмий тадқиқотлар предмети сифатида.....	44
Тўлик ва нотўлик оилада оилавий уюшганликни ўрганиш натижалари.....	54
III-Боб. Тўлик ва нотўлик оилада тарбияланаётган болалар истиқбол тўғрисидаги тасаввурларининг ижтимоий-психологик ўзига хослигини тадқиқ этиш натижалари	
Тўлик ва нотўлик оилада «она-бола» ўзаро муносабатларининг психологик хусусиятларини ўрганиш натижалари.....	67
Турли таснифдаги оилада тарбияланаётган ўсмирлар ҳамда илк ўспирин ёшидаги болаларнинг ҳаётий кадриятлар тўғрисидаги тасаввурларини ўрганиш.....	77
Тўлик ва нотўлик оилада тарбияланаётган ўсмирлар ҳамда илк ўспирин ёшидаги болаларнинг истиқбол ва келажак ҳаёт тўғрисидаги тасаввурларини ўрганиш натижалари.....	92
Хулоса.....	107
Амалий тавсиялар.....	109
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	111

Илмий нашр

Гузэл ЮНУСОВА

**ОИЛАДА ОНА ВА БОЛА
МУНОСАБАТЛАРИ
ПСИХОЛОГИЯСИ**

Монография

Муҳаррир: А. Содиков
Тех. муҳаррир: Н. Ҳошимов
Дизайнер: М. Ҳошимов

Нашриёт лицензияси: А.І.№ 162. 2009 йил 14 август.
Теришга берилди: 03.01.2013. Босишга рухсат этилди:
31.01.2013. Ҳажми: 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет усули гарнитураси
«Times New Roman». Нашриёт босма табағи 7,25.
Шартли босма табағи 8,75. Адади: 500 дона.
Буюртма №_43

«Фарғона» нашриёти
Фарғона шаҳри, Соҳибкирон Темур кўчаси. 28-уй.

«Данғара-полиспектр» МЧЖ босмаҳонаси
Данғара шаҳарчаси, Тошкент кўчаси, 124-уй.